

Ο ΛΟΓΟΣ ΩΣ ΕΚΔΟΧΗ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ*

Η ορευλή του Ηρόδοτου στην παράδοση, είτε αυτή είναι προφορική είτε γραπτή, έχει από καιρό δικπιιστωθεί¹. Έτσι, ο λόγος ως συστατικό στοιχείο αυτής της παράδοσης κατέχει εξέχουσα θέση στο ηροδότειο έργο ιδι-

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Ι. Περυσινάκη για την προθυμία του να διαβάσει τα χειρόγρατά μου και να μου κάνει πολύτιμες υποδείξεις. Ευχαριστίες χρωστώ ακόμα για τη βοήθειά τους στον καθηγητή κ. Α. Κωλουμπάρη και στην επίκουρη καθηγήτρια κ. Σ. Κωνσταντινίδη. Το κείμενο στην τελική του μορφή διάβασε η καθηγήτρια κ. Α. Μιχαηλίου, την οποία επίσης ευχαριστώ για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της.

1. Ο Ηρόδοτος κατονομάζει τέσσερις φορές διάφορα πρόσωπα ως πληροφοριοδότες του (3.55.2, 4.76.6, 8.65.1, 9.16.1), ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που επικαλείται τη μαρτυρία διάφορων ομάδων, όπως οι ιερείς του Διός στις Θήβες της Αιγύπτου ή οι ιέρειες της Δωδώνης (2.54-5). Όμως αυτή δεν είναι και η μοναδική σχέση του με την προφορική παράδοση. Και συγγράφει από τους οποίους αντλεί ή τους οποίους μιμείται, όπως παραδείγματός χάρη ο Εκαταίος ή ο Όμηρος, αυτήν την παράδοση αντιπροσωπεύουν. Κατά τη γνώμη, μάλιστα μελετητών όπως ο G. Nagy, «Herodotus the Logios»: [*Herodotus and the Invention of History*, *Arethusa* 20, 1-2 (1987)] 175-84 ή ο J.A.S. Evans «Oral Tradition in Herodotus»: (*Herodotus, Explorer of the Past. Three essays*, Princeton, New Jersey 1991), σσ. 94, 96κκ., και ο ίδιος ο Ηρόδοτος αντιπροσώπευε την προφορική παράδοση, καθώς λειτουργούσε ως λόγιος, ως θεματοφύλακας της παράδοσης, ως ένα είδος *αοιδού* («logios is a master of oral traditions in prose, just as the *aoidos* is a master of oral traditions in poetry», Nagy, σ. 182), ο οποίος περιφερόταν από τόπο σε τόπο για να επηγεύει το έργο του. Τη διαπίστωση αυτή δεν κωμίζει το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος έγραψε τελικά την *Ιστορίην* του, αφού, όπως υποστηρίζει ο Evans (σ. 98), πριν αυτή καταγραφεί και δημοσιευθεί, μεγάλο μέρος της ήταν ήδη γνωστό ως προφορική ιστορία. Για τον προφορικό χαρακτήρα των *Ιστοριών* και για τη σχέση τους με το γραπτό λόγο μπορεί κανείς να δει W.R. Connor, «Commentary on the Conference» (*Invention of History*), σ. 259 κκ., O. Murray «Herodotus and Oral History»: [*Achaemenid History II. The Greek Sources. Proceedings of the Groningen 1984 Achaemenid History Workshop*, ed. H. Sancisi-Weerdenburg—A. Kuhrt, Leiden 1987] σσ. 63-115, R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge 1992, σ. 101κκ., Ch.W. Hedrick Jr., «The Meaning of Material Culture: Herodotus, Thucydides and Their Sources»: [*Nomodeiktēs. Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*, ed. R.M. Rosen—J. Farrell, Michigan 1993], σ. 24. Όσον αφορά στη σχέση του Ηρόδοτου με την προηγούμενή του λογοτεχνική παραγωγή, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω (έπος, λογογράφους), η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Ενδεικτικά ανα-

αίτια αν σκεφτεί κανείς ότι, εκτός από τις πηγές, έχει συνδεθεί και με την οργάνωση του υλικού, τη δομή και την ενότητα του έργου¹.

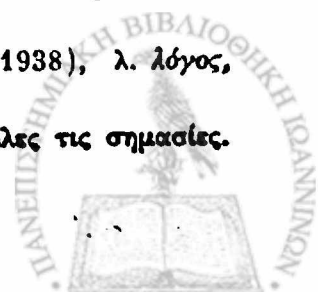
Γενικά πρόκειται για πολυσήμαντη λέξη, η οποία καλύπτει ένα ευρύ φάσμα εννοιών. Σύμφωνα με τον J.E. Powell², μπορεί να σημαίνει: **1. Λόγια, λέξεις** σε αντίθεση προς τις πράξεις σε εκφράσεις όπως *λόγω... έργω* 3.72.2, 4.8.2³ και άλλες παρόμοιες. Εδώ εντάσσει τη σημασία «πρόφρασις», «δήθεν» 1.59.3, 3.17.2, 7.155.1 κ.α. καθώς και μερικές εκφράσεις όπως π.χ. α) *λόγω αναπείθειν* 1.37.3, *αποφαίνειν* 1.129.3, *αποδεικνύναι* 2.18.1, 5.94.2 κ.ά. β) *λόγων ώθισμός* 8.78, 9.26.1 ή *ἀμφισβασίη* 8.81, των οποίων δε διευκρινίζει τη σημασία. **2. Κάτι που ειπώθηκε**, όπου η λέξη λόγος μπορεί να απευτά σε ενικό π.χ. 1.8.3., 2.115.4 κ.α. ή σε πληθυντικό αριθμό π.χ. 3.34.3, 2.162.1, κ.α. **3. Λόγια, ομιλία**: π.χ. 2.32.1, 3.120.2, ιδιαιτέρως σε εκφράσεις όπως *ἐς λόγους (τινὶ) ἔλθειν* 1.86.4, 2.31, *συνελθειν* 1.82.3, *ἵεναι* 5.49.1 κ.ά. **4. Ἐκθεση, αφήγηση** π.χ. 2.43.1, 3.3.1 κ.α. Εδώ καταντάσει μερικές ομάδες συγγενικών εκφράσεων που περιέχουν τη λέξη λόγος σε διαφορετικά συμφραζόμενα π.χ. α) *λόγος πολλὸς (περὶ) τινος* 1.30.2 *πολλῶν λ. λεγομένων* 1.214.5, *ιδιαιτέρως (ἐν) δέκεσθαι λ.:* 1.60.2, 6.121 κ.ά., β) *πάντα λόγον (προ-) πυνθάνεσθαι* 1.21.1 τὸν π. λ. *πυνθάνεσθαι (παρὰ τινος)* 1.111.5, 4.152.1, *φράζειν, παραγυμνοῦν κ.ά.:* 1.109.1, 126.4 κ.α., γ) *λόγος (ἐστὶ)* 2.75.3, 3.5.3 και άλλες παρόμοιες εκφράσεις. Στην ίδια κατηγορία εντάσσει και τις ακόλουθες σημασίες: 1) *διήγηση* 1.141.1. 6.86δ, *θηρησκευτική διήγηση (λ. ἱρὸς λεγόμενος)* 2.47.2, 48.2 κ.α. Από δω και η σημασία «έργο του Ηροδότου» συνολικά π.χ. 1.5.3, 2.123.1,

φέρω: W.W. How—J. Wells, *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendixes*, v. I (Books I-IV), Oxford 1928 (ανατ. με διορθώσεις), σ. 22 κκ., I.N. Περυσινάκης, *Η έννοια του πλούτου στην Ἱστορίη του Ηροδότου*, Ιωάννινα 1987, σσ. 19 κκ., 107 κκ. με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές.

1. Στους λόγους στηρίζεται και ο F. Jacoby, λ. Herodotus, *RE*, Suppl. 2 (1913-14) 281-372 για να αρνηθεί την ενότητα του έργου, ενώ από την ίδια βάση ξεκινά και ο H.R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, Cleveland, Ohio 1966 *passim*, για να την υποστηρίξει—για να αναφέρω δύο μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Περισσότερα για τη φύση αυτών των λόγων (και των παρενηκῶν-προσθηκῶν), τη λειτουργία τους και τη θέση τους μέσα στην Ἱστορίην μπορεί κανείς να δει στις ακόλουθες μελέτες: H. Erbse, «Tradition und Form im Werk Herodots», *Gymnasium* 68 (1961) 239-57, Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ηρόδοτος. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια* (Βιβλιοθήκη Αρχαίων Κλασικών, τ. Α'), Αθήνα 1964, σ. 77κκ., J. Cobet, *Herodots Exkurse und die Frage der Einheit seines Werkes (Historia, Einzelschriften 17)*, Wiesbaden 1971, σ. 45 κκ., 155-7 κ.α., H. Verdin, «Hérodote Historien? Quelques interprétations récentes», *AC* 44 (1975) 669-76, κ.ά.

2. *A Lexikon to Herodotus*, Hildesheim 1960 (=Cambridge 1938), λ. λόγος, σσ. 209-10.

3. Τα χωρία αναφέρονται ενδεικτικά μόνο και αυτό ισχύει για όλες τις σημασίες.

ή εν μέρει όπου η λέξη λόγος μπορεί να απαντά σε διάφορα συμφοραζόμενα σε αριθμό ενικό π.χ. (ἐπ)άνειμι ἐπὶ τὸν πρότερον λόγον 1.140.2 ή σε πληθυντικό π.χ. ἐν τοῖσι Ἀσσυρίοισι (Λιβυκοῖσι) λόγοισι 1.184, 2.161.3) II) θεωρίαν π.χ. 2.15.1, 16.2. **5. Εκτίμηση** σε πολλές διαφορετικές εκφράσεις όπως λόγον οὐδένα (τινός) ποιέεσθαι ή ἔχειν 1.4.3, 3.25.5, 5.105.1 κ.κ., εἶναι λόγου ἐλαχίστου (οὐ μικροῦ, πλέονος κ.λπ.) 1.143.2, 3.4.2 κ.κ., ἄξιος λόγου 4.28.2, 8.35.2, κ.κ. λόγου μέζων 2.35.1, 7.447.1 κ.κ., ἐν ἀνδραπόδων λόγῳ 3.125.2 κ.κ. **6. Προϋπόθεση** σε συμφοραζόμενα όπως ἐπὶ λόγῳ τοιῶδε 7.158.5, αλλά και σκοπό π.χ. ἐπὶ τῶδε τῷ λόγῳ 3.36.5. **7.** Στην κατηγορία αυτή ανήκουν πολλές σημασίες α) σκέψη, συλλογισμός π.χ. 3.25.1, 4.102.1 β) δικαίωμα λόγου π.χ. 2.162.5 γ) λογαριασμός, λογοδοσία π.χ. 3.142.5, 143.1 δ) δημόσια συζήτηση π.χ. 4.77.1. **8. Να κάνει κανείς λόγο για νατί** σε εκφράσεις όπως λόγον (περί) τινος ποιέεσθαι 2.155.1, 4.142 κ.κ. **9. Εκφράσεις για την αλήθεια** κ.λπ., όπως ἀληθεί (δοθῶ) λόγῳ (χρᾶσθαι) 5.88.1, 6.68.1 κ.κ., τὸν ἰθὺν, ἔοντα λ. λέγειν κ.κ. 1.118.1, 95.1. **10. Ἄλλοι ιδιωτισμοί** όπως α) κοινή συναίνεση: 2.30.3 κ.κ. β) (ὡς) λόγῳ εἰπεῖν κ.λπ. 2.15.2 κ.κ. γ) να μαθίνει (ή να γνωρίζει ή να ακούει) κανείς κάτι από προφορική παράδοση: 2.148.5, 2.150.2, 7.10γ2 κ.κ. δ) λόγος αἰρέει τινὰ «τον πιάνει το κριτίσιο του»: 1.132.3 κ.κ., επίσης, «το απιταί η λογική»: 3.45.3, 6.124.2, 2.33.1 κ.κ. **11. Αναλόγως** σε εκφράσεις όπως κατὰ λόγον π.χ. 1.134.2 ή κατὰ λ. με γενική π.χ. 2.14.1· επίσης, φυσικά π.χ. 5.8, 7.36.1· αλλά κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον «με τον ίδιο τρόπο»: 1.134.5, με και ή με δοτ. 7.95.1, 1.186.2.

Μελετώντας κι εμείς τα σχετικά χωρία ανιχνεύσαμε πολλές σημασίες, τις οποίες θα μπορούσαμε να τις καττάξουμε στις ακόλουθες κατηγορίες¹:

Α' 1. Λόγια, ομιλία: 1.8.3, 9.1, 22.3, 109.1, 2.32.1, 43.1, 65.2, 115.3 και 4, 118.1, 162.1, 3.34.2 και 3, 42.2, 64.1, 72.2, 80.1, 82, 120.2, 134.1, 4.8.2, 183, 5.19.2, 24.1, 30.4, 50.3 (δισ), 7.5.1, 6.2, 6.4, 10 η 1 και 2, 51.1, 102.2, 103.2, (δισ), 141.3, 147.1, 158.1, 160.1, (δισ) 168.1, 8.59.1, 65.5, 69.1, 100.1, 106.2, 107, 9.27.1, 46.1, 46.3, 91.2, 111.3. **Απάντηση:** 2.118.3 και 4, 3.22.2, 50.3, 119.5, 7.136.1, 233.2 8.31.1. **Θεωρία:** 2.123.2 (δισ). Εδώ ανήκουν α) ιδιωμχτικές εκφράσεις όπως ὡς λόγῳ (πολλῶ, πλέονι) εἰπεῖν, δηλῶσαι, λόγῳ ἀκοῦσαι και άλλες ὁμοιες: 1.61.4, 2.15.2, 21.1, 25.1, 37.3, 53.1, 134.2, 3.6.2, 7.10γ2. β) άλλες εκφράσεις που σημαίνουν υπόμνηση, αναφορά: λόγον ποιέεσθαι, εἶναι: 2.155.1, 3.34.2, 4.142, 7.113.2, 8.74.2, 9.58.4, 94.1. **2. Αυτό που εἶπε κάποιος (που ειπῶθηκε):** 2.

1. Κριτήριο για την κατάταξη αποτέλεσε η συνάφεια των σημασιών της λέξης λόγος, ενώ λάβαμε υπ' όψιν και την ανάλογη κατάταξη του λεξικού του Powell (βλ. σ. 336, σημ. 2) και των LSJ⁹, λ. λόγος.

3.1, 33.1, 70.2, 146.1, 4.12.3, 118.4, 6.121.1, 19.91, 122.3, 8.3.1. **3. Διήγηση παραδοσιακή, ιστορία:** 1.31.2 (θρύλος)¹, 141.1 και 3 (παραμύθι) 47.2, 48.3, 51.4, 62.2, 81.2, 99.1, 112.2, 131.1 (θρύλος), 135.5, 142.1, 156.4 και 6 (μύθος), 4.14.1 και 36.1 (θρύλος), 145.4, 150.1, 154.1, 6.86δ, 134.1, 7.167.1, 191.2 και 197.1 (μύθος). **Διήγηση-πραγματεία, έργο:** 1.5.3, 95.1, 2.3.2, 2.123.1, 4.30.1, 6.19.2, και 3, 7.152.3, 171.1, 239.1. **Μέρος της πραγματείας²:** 1.75.1, 106.2, 140.3, 184.1, 2.35.1, 38.2, 161.3, 4.16.1, 82, 5.22.1, 36.4, 62.1, 6.39.1, 137, 7.93, 213.3. **4. Ιστορία, θέμα, υπόθεση, αλλά και πραγματικότητα, αλήθεια** σε εκφράσεις όπως (τόν) πάντα λόγον (προπευσμένος, πυνθάνομαι κ.ά.), τόν έόντα (ιθύν) λόγον (λέγει, έφαινε κ.λπ.) και άλλες παρόμοιες: 1.21.1, 95.1, 111.5, 116.5, 118.1, 122.3, 126.5, 2.49.1, 113.3, 115.3, 3.2.2, 4.152.1, 6.2.2, 9.13.2, 9.1.3 ή σε άλλες ιδιωμυτικές εκφράσεις όπως αληθεί λόγω, όρθω λόγω (χρωμένω), τών λόγων τούς αληθεστάτους (λέγειν) και άλλες όμοιες: 1.14.2, 120.2, 2.17.1, 5.41.2, 88.1, 6.53.2, 68.2, 7.104.1, 108.3, 233.1. **5. Φήμη, διάδοση, παράδοση, λένε ότι** σε εκφράσεις όπως λόγος έστί, έχει: 1.75.3, 2.75.3, 3.5.3, 104.2, 115.1, 4.14.2, 110.1, 179.2, 5.32, 6.68.3, 127.3, 7.26.3, 95.2, 129.1, 189.1 (δεις), 198.2, 8.55, 9.26.3. **Φήμη καλή, έπαινος:** 1.30.2, 5.66.1, 6.86x4, 7.5.2, 8.10.3. Εδώ ανήκουν και οι ιδιωμυτικές εκφράσεις που σημαίνουν ότι κάποιος πληροφορήθηκε, γνωρίζει κάτι από προφορική παράδοση, έχει ακουστά ότι ... όπως λόγω πυνθάνεσθαι, ειδέναι, επίστασθαι: 2.148.5, 150.2, 3.40.3, 134.5, 4.134.2. **6. Συζήτηση, συνομιλία:** 1.86.4, 2.3.1, 28.1, 32.1, 44.2, 121γ2 και δ4, 3.4.2, 21.1, 52.6, 68.5, 145.1, 148.1, 4.14.2, 77.1, 98.1, 146.3, 5.24.3, 49.2 (δεις), 6.86x3, 86β1, 134.1, 7.101.1, 103.2, 105, 157.1, 9.44.1, 44.2. **Επίσης, συνεννόηση, διαπραγματεύσεις:** 4.126, 128.2, 133.1, 201.2, 7.213.1. **7. Πρόταση:** 1.60.3, 4.200.1 (αίτημα), 5.92.1, 96.2 και 98.4 (εντολή), 6.13.1 και 2, 7.102.2,

1. Η διάκριση των παραδοσιακών διηγήσεων σε μύθο, θρύλο, παραμύθι γίνεται με βάση την ανάλογη κατάταξη που κάνει ο C. Calame στο βιβλίο του *Mythe et histoire dans l'antiquité grecque. La création symbolique d'une colonie*, Lausanne 1996, σσ. 20-1.

2. Προτιμήσαμε το γενικό αυτό τίτλο, όπως άλλωστε και ο Powell, γιατί είναι δύσκολο να ορισθεί το ακριβές περιεχόμενο των επί μέρους λόγων, όπως φαίνεται και από τη βιβλιογραφία, όπου συναντάμε διαφορετικές απόψεις για το θέμα: η έκθεση της προσωπικής ιστορίας ενός ανθρώπου (F. Hellmann, *Herodots Kroisos-Logos*, Berlin 1934), μια ιστορία που μεταδίδεται προφορικά ή εκτενείς διηγήσεις με κοινούς τόπους: γεωγραφία, φυσική, ιστορία, εθνολογία, θρησκεία, *Θώματα* (J.L. Myres, *Herodotus, Father of History*, Oxford 1966 (=1953)), μια σειρά από θέματα που τα ίδια είναι μικρότεροι λόγοι (Immerwahr, σ. 14κκ. και σημ. 34), μέρος της διήγησης που αφορά στην ιστορία, τα ήθη και τα έθιμα ενός λαού (K. H. Waters, *Herodotos the Historian. His Problems, Methods and Originality*, Sydney 1985) κ.λπ.

160.1, 163.2, 8.52.2, 106.2, 140β2 (δεις), 142.2 και 4, 143.3, 9.4.2, 5.1, 48.4. **8. Όρος, συμφωνία:** 7.159, 160.2, (δεις). Εδώ ανήκουν οι εκφράσεις ἐπὶ λόγῳ τοιῶδε, ἄλλω, ἐπὶ τοῖσι αὐτοῖσι λ. κ.ά.: 6.86β1, 7.158.5, 9.26.4, 33.5. **9. Εξήγηση, δικαιολογία, ισχυρισμός:** 1.68.5, 3.72.2 (δεις), 6.117.3, 8.61.2, 62.1, 111.2. Κατὰ λόγον «δικαιολογημένχ» 5.8, 8.111.2, ἐν οὐδενὶ λόγῳ «αδικαιολόγητα» 9.70.1.

Β'. 1. Λογική, σκέψη σε εκφράσεις όπως (οὐδὲ) λόγος αἰρέει: 2.16.1, 33.2, 3.45.3, 6.124.2· επίσης, **επιθυμία, ιδιοτροπία:** 1.132.3, 4.127.3, 7.41.1. **Λογικό συμπέρασμα, πιθανότητα, εικασία:** λόγῳ οἰκῶτι χρεώμενοι 3.111.1, οὐκ ἦλθον ἐς τούτου λόγον ὥστε... 7.9β2. **2. Γνώμη, συμβουλή. άποψη:** 1.212.3, 2.15.1, 6.37.2, 9.10.1, 78.1, 79.2, 122.1. **3. Επιχείρημα:** 1.37.3, 129.3, 5.84.1, 94.2, (δεις) 7.5.3 (δεις) 8.49.2, 60x. **4. Εσωτερικός, (ενδόμυχος) διάλογος:** ἐωυτῶ, ἐμεωυτῶ λόγον (διδόναι) και άλλες παρόμοιες εκφράσεις: 1.34.3, 209.3, 2.162.5, 3.25.1. **5. Δημόσια συζήτηση, ανταλλαγή απόψεων - επιχειρημάτων, σύσκεψη:** λόγον ἢ λόγους (καὶ πίστιν) σφίσι, αὐτοῖσι ἢ ἐωυτοῖσι διδόναι κ.λπ. 1.82.3, 97.2, 3.45.1, 71.1, 76.2, 4.102.1, 5.68.2, 75.1, 6.138.3, 7.145.1, 8.9.1, 9.41.1, 53.3. **6. Φιλονικία: ὠθισμός, ἀμφισβασίη λόγων** 8.78, 81, 9.26.1. **7. Συναινέση, απόφαση:** κοινῶ λόγῳ (χρησάμενοι) 1.141.4, 166.2, 2.30.3, 3.119.3, 4.173, 5.91.3 7.229.1.

Γ' 1. Εκτίμηση, αξιολόγηση σε ποικίλες εκφράσεις όπως λόγον οὐδένα (τινός) ποιέεσθαι, λ. οὐδεὶς ἐγένετο, λ. οὐδένα εἶχεν ἢ εἶχον, λόγου οὐδενὸς γίγνεσθαι, εἶναι πρὸς τινος, ἐν οὐδενὶ λ. ποιέεσθαι, τῶν ἦν ἐλάχιστος ἀπολλυμένων λόγος κ.λπ.: 1.4.3, 13.2, 19.2, 33, 62.2, 115.3, 117.1, 120.5, 153.3, 190.2, 213, 2.85.1, 3.25.5, 50.3, 4.65.2, 135.1, 138.1, 7.13.1, 14, 16γ2, 57.1, 58.1, 156.1, 218.3, 222,223.4 8.102.3, 9.7β1, 80.2. Επίσης, σε εκφράσεις όπου η λέξη απκντά σε γενική ενικού και συνοδεύονται από ένα επίθετο που δείχνει μέγεθος ή αξία οὐδὲν λόγου ἄξιον, λ. ἐλάχιστου, πλέονος, μικροῦ κ.λπ.: 1.133.2, 143.2, 2.35.1, 89.1, 111.4, 138.2, 148.2 και 3, 3.4.2, 139.2, 146.3, 4.28.2, 6.112.3, 7.147.1, 211.3, 8.35.2, 91, 9.32.1, 37.2. **2. Λογαριασμός, εκτίμηση** σε εκφράσεις όπως ἐν ἀνδρῶν, ἀνδραπόδων, δμήρων, συμμάχων λόγῳ ἔχειν, ποιέεσθαι κ.λπ.: 3.120.2, 125.4, 6.19.3, 23.6, 7.222, 8.68γ. **3. Κατάσταση:** ἐς τούτου λόγον οὐ πολλοὶ τινὲς αὐτῶν ἀπικνέονται 3.99.2. **4. Λογαριασμός, λογοδοσία:** 3.142.5, 143.1, 7.119.1, 8.100.3. **5. Δικαίωμα να λογοδοτήσει, να απολογηθεί κανείς:** 2.162.5. **6. Αναλογία, συμμετρία, αντιστοιχία:** κατὰ λόγον (τινός): 1.134.2 (δεις), 2.13.2, 14.1, 68.2 και 3, 109.2, 7.36.3, αλλά κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον μόνο ἢ κατὰ τὸν αὐτὸν λ. με καὶ ἡ δοτική «με τον ίδιο τρόπο»: 1.134.5, 186.2, 7.95.1. **7. Αιτία:** 3.48.2, 6.124.2, 8.59.1. **8. Σκοπός:** 3.36.5, 7.96.1. 8.5.3, 6.2, **9. Χρησμός:** 6.35.3. **10. Μυστικό:** 1.127.

Η συγκριτική μελέτη των δύο πινάκων έδειξε, από τη μια, διαφορές και αποκλίσεις σε ό,τι αφορά στη σημασία της λέξης μέσα στα συμφορζόμενά της. Από την άλλη, υπάρχουν χωρίς τα οποία δεν περιλαμβάνονται σε καμιά από τις κατηγορίες του λεξικού του Powell. Το ίδιο ισχύει και για το λεξικό των Liddell - Scott. Πρόκειται για τα ακόλουθα: 1.95.1, 1.214.5, 2.54.1, 116.1 και 2, 3.3.1, 9.2, 32.1, 56.2, 4.11.1, 77.1 και 2, 81.1, 179.1, 6.54.1, 68.2, 69.5, 7.150.1, 151.1, 214.1, 8.118.1, 119.1, 9.74.1 και 2¹. Εδώ η λέξη *λόγος* χρησιμοποιείται για να παρουσιάσει μια διήγηση, η οποία διαφέρει ή συγκρούεται με άλλη ή με άλλες διηγήσεις για το ίδιο θέμα. Μερικοί μελετητές² αναφερόμενοι ευκαιρικά σε κάποιο από αυτά τα χωρίς αποδίδουν στη λέξη τη σημασία «εκδοχή». Η ίδια σημασία ωστόσο υπόκειται και σε άλλα συμφορζόμενα, τα οποία δεν υποθέτουν απαρίτητα την παρουσία της λέξης *λόγος*³. Έτσι, συστηματική μελέτη από σημασιολογική (δυνατότητα της λέξης να καλύπτει και αυτήν τη νοηματική απόχρωση) και μεθοδολογική άποψη (πώς, πότε και γιατί τη χρησιμοποιεί ο Ηρόδοτος) όλων των χωρίων, όσο ξέρομε, δεν έχει γίνει. Αυτό το κενό φιλοδοξεί να καλύψει η μελέτη μας.

Μια πρώτη εκτίμηση των δεδομένων που προσφέρουν τα παραπάνω χωρίς μάς οδηγεί κατ' αρχήν σε κάποιες γενικές επισημάνσεις: πρώτον, στην πλειοψηφία τους αναφέρονται σε πρόσωπα διάσημα όπως ο Κύρος, ιδιόρρυθμα όπως ο Καμβύσης, αμφιλεγόμενα όπως ο Εφιάλτης ή σημαντικά όπως ο Σωφάνης, άρα πρόσωπα που προκαλούν συζητήσεις και σχόλια. Δεύτερον, αφορούν σε θέματα ιδιίτερης σημασίας για τον Ηρόδοτο, όπως τα αίτια σημαντικών ή αξιοπερίεργων γεγονότων, παραδείγματος χάριν τα αίτια της εκστρατείας του Καμβύση στην Αίγυπτο, ο θυμωσμός και το ιδιίτερο ενδιαφέρον του για την οποία έχει επισημνωθεί⁴ και παρεξηγηθεί⁵, η

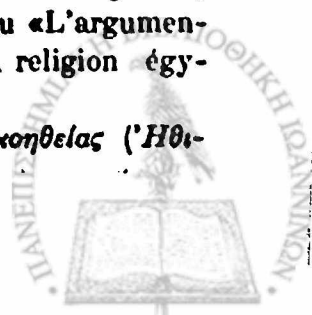
1. Οι παραπομπές στο κείμενο γίνονται με βάση την έκδοση της Οξφόρδης: C. Hude, *Herodoti Historiae*, Oxford 1972 (=31927).

2. Αρχεί να δει κανείς τις μεταφράσεις των: Μαρωνίτη, (βλ. σ. 336, σημ. 1), Ph.-E. Légrand, *Hérodote, Histoires Livre III, Thalie*, Paris 1967, A. Βλάχου *Ηροδότου Ιστορίαι, Τόμος Α' (Α-Β): Κλειώ-Ευτέρπη*, Αθήνα 1987, κ.ά.

3. Είναι η περίπτωση του άρθρου του F. J. Groten «Herodotus' Use of Variant Versions», *Phoenix* 17 (1963) 79-87. Βλ. ακόμα C. Calame, *Mythe et histoire* σ. 131, του ίδιου «Hérodote sujet de son discours. Littérature ou histoire?», *EL* 19 (1986) 35, C. Darbo - Peschanski «Les 'Logoi' des autres dans les «Histoires» d' Hérodote», *QS* 21-22 (1985) 105-28, P. Payen, «Logos, mythos, ainos: de l' intrigue chez Hérodote», *QS* 39 (1994) 70, σημ. 39-40, κ.ά.

4. Groten, σ. 80 κκ., A.B. Lloyd, *Herodotus Book II. Introduction*, Leiden 1975, σσ. 141-53, V. Hunter, *Past and Process in Herodotus and Thucydides*, Princeton, N. Jersey, 1982, σ. 50 κκ. και ιδιίτερα σ. 74, G. Zographou «L'argumentation d' Hérodote concernant les emprunts faits par les Grecs à la religion égyptienne», *Kernos* 8 (1995) 187-203 passim, κ.ά.

5. Είναι γνωστό το έργο του Πλουτάρχου *Περί της 'Ηροδότου κακοηθείας* ('Ηθι-

στάση των Αργείων απέναντι στον Ξέρξη ή ο αποικισμός της νησίδας Φλα στη Λιβύη. Με άλλα λόγια, στις περιπτώσεις αυτές ο Ηρόδοτος προσπαθεί, νομίζω, να κατανόησει και να φωτίσει τους παράγοντες που συντελούν στο διχρονικό «γίγνεσθαι» του κόσμου που περιγράφει. Στα πλίσια αυτής της προσπάθειας, η επιλογή του να προκθέτει περισσότερες από μία διφορετικές ή αλληλοσυγκρουόμενες διηγήσεις φαίνεται πως συνδέεται όχι μόνο με την προγραμματική του διχρήρυξη για πληροφόρηση χωρίς δεσμεύσεις¹, αλλά και με τη δυνατότητά του να τις αξιολογήσει και να τις διστυρώσει, δηλαδή με τη μέθοδό του τελικά². Έτσι, θα μπορούσαμε να διακρίνομε τρεις διφορετικούς τρόπους με τους οποίους χειρίζεται το υλικό του και στους οποίους αντιστοιχούν τρεις ομάδες προκθειμάτων: 1) προκθέτει περισσότερες από μία διηγήσεις για το ίδιο θέμα χωρίς καμία προσωπική παρεμβολή³, 2) τις συνοδεύει με ένα χαρακτηρισμό ή κάποιο σχόλιο, το οποίο δηλώνει την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία του, 3) υποστηρίζει με συγκεκριμένα επιχειρήματα την τοποθέτησή του υπέρ της μιας ή της άλλης διήγησης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του πρώτου τρόπου θεωρούμε το χωρίο 3.32, όπου γίνεται λόγος για το θάνατο της γυναίκας του Καμβύση. Μετά από μια σύντομη εισαγωγή, η οποία προϋδεάζει τον αναγνώστη ότι το θέμα είναι αμφιλεγόμενο (*ἀμφὶ δὲ τῷ θανάτῳ αὐτῆς διξὸς ὥσπερ περὶ Σμέρδιος λέγεται λόγος*: 3.32.1), παρουσιάζεται η ελληνική άποψη: "Ελληνες μὲν λέγουσι... Αιτίαι του θανάτου της υπήρξε, σύμφωνα με κυτούς, η οργή του Καμβύση, επειδή η γυναίκα και αδερφή του αναφέρθηκε συγκινημένη στον ατιμώρητο θάνατο του αδερφού τους Σμέρδι, καθώς προκτηρούσε ένα σκυλάκι να βοηθάει ένα άλλο για να νικήσει το λιονταράκι από το οποίο κινδύνευε. Ξαναπιάνοντας το νήμα της διήγησης που διέκοψε αυτή η ιστορία ο Ηρόδοτος υπενθυμίζει: "Ελληνες μὲν δὴ διὰ τοῦτο τὸ ἔπος φασὶ αὐτὴν ἀπολέσθαι ὑπὸ Καμβύσει, Αἰγύπτιοι δέ... Η αιγυπτιακή πλευρά διηγείται την ιστορία διφορετικά: την οργή του Καμβύση προκάλεσε ένας προαλληλισμός. Η γυναίκα του τον κατηγορήσε πως απογύμνωσε το βασιλικό οίκου του Κύρου, όπως αυτή μάδησε το μαρούλι που είχαν στο τραπέζι τους. Προσέχομε εδώ ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της υπόθεσης προαμένουν ίδια και στις δύο διηγήσεις. Εκείνο που μεταβάλλεται είναι η ερμηνεία του

κά 854F-874C), όπου ο ιστορικός κατηγορείται ως φιλοβάρβαρος και κακοήθης. Για το ίδιο θέμα βλ. A. Momigliano, «The place of Herodotus in the History of Historiography»: (*Studies in Historiography*, London 1966), σ. 139, A. Σ. Βλάχος, *Ηρόδοτος ο αδικημένος*, Αθήναι 1970, σ. 34 κκ., A.B. Lloyd, ό.π., σσ. 154-5, κ.ά.

1. Βλ. 2.123.1, 7.152.3 κ.α.

2. Αναλυτική πραγμάτευση της μεθόδου γίνεται πιο κάτω, σσ. 356-7.

3. Πρβλ. Darbo - Peschanski, σ. 118.

γεγονότος, ανάλογα με τη σκοπιά από την οποία το παρατηρεί κανείς. Η ίδια διαπίστωση ισχύει βέβαια για όλες τις περιπτώσεις που εξετάζουμε. Εντύπωση προξενεί επίσης η έκφραση διξός λόγος, η οποία θυμίζει σοφιστικές πρακτικές, ενώ η αντιθετική σύνδεση των δύο διηγήσεων υποδηλώνει, νομίζω, την πρόθεση του Ηρόδοτου να παρουσιάσει το λόγο και τον αντίλογο. Ο ίδιος δεν παίρνει θέση υπέρ της μιας ή της άλλης εκδοχής, ίσως γιατί δεν τον ενδιαφέρουν οι εξωτερικές εκδηλώσεις της συμπεριφοράς του Καμβύση, αλλά τα βαθύτερα αίτια της, τα οποία φίνεται να τα θεωρεί παθολογικά¹.

Η ιστορία του Σωφάνη του Αθηναίου (9.74) παρουσιάζεται με τον ίδιο τυπικό τρόπο: ο αναγνώστης προειδοποιείται ότι θα παρακολουθήσει δύο διαφορετικές διηγήσεις για το ίδιο θέμα, τα κατορθώματα του ήρωα: τούτου τοῦ δήμου ἐὼν ὁ Σωφάνης καὶ ἀριστεύσας ...διξοὺς λόγους λεγομένους ἔχει τὸν μὲν... (9.74.1), όπου το μὲν αφορά σε ένα θαυμαστό τρόπο, τον οποίο επινόησε ο Σωφάνης, για να γλυτώνει από τις επιθέσεις των εχθρών στη διάρκεια των περσικών πολέμων. Για να ξεκλιβεί η αφήγηση τη συνοχή της, που διαταράχθηκε από την παρεμβολή της περιγραφής του κατορθώματος, αλλά και για να δηλώσει τη διάσταση των απόψεων για το ίδιο θέμα, ο Ηρόδοτος υπογραμμίζει: οὗτος μὲν (ενν. ὁ λόγος) οὕτω λέγεται, ὁ δ' ἕτερος τῶν λόγων τῷ πρότερον λεγθέντι ἀμφισβητέων λέγεται, ὡς ... (9.74.2). Κάποιοι λοιπόν αμφισβητούν την προηγούμενη περιγραφή και δίνουν για τη σωτηρία του Σωφάνη τη δική τους εξήγηση. Κοινά χαρακτηριστικά με το προηγούμενο παράδειγμα (3.32): αντιστοιχία στη δομή, αντιθετική σύνδεση, κοινές εκφράσεις: διξός λέγεται λόγος — διξοὺς λόγους λεγομένους ἔχει.

Ιδιαιτέρο ενδιαφέρον για τα συμπεράσματα, τα οποία μπορεί να συναγάγει κανείς τόσο σε θέματα ειδικά, όπως η στάση του Ηρόδοτου σε αμφιλεγόμενα ζητήματα, όσο και γενικά, όπως η μέθοδός του, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη συγγραφή της ιστορίας, παρουσιάζει το χωρίο 7.148 - 52: αναφέρεται στη στάση των Αργείων εν όψει της βικινορίας περσικής εκστρατείας κατά της Ελλάδος υπό τον Ξέρξη. Μετά από δραματικές διαβουλεύσεις στο βουλευτήριο του Άργους ανάμεσα στους Αργείους από τη μια και στους Λακεδαιμονίους, που εκπροσωπούσαν τους συνασπισμένους κατά των Περσών Έλληνες από την άλλη², οι Αργεῖοι αποφασί-

1. καὶ γὰρ τινα καὶ ἐκ γενεῆς νοῦσον μεγάλην λέγεται ἔχειν ὁ Καμβύσης, τὴν ἰρὴν νομαζουσί τινες.

2. Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο και διαφωτιστικό για το θέμα της μελέτης μας να παρακολουθήσουμε τη συζήτηση ανάμεσα στις δύο πλευρές και τα επιχειρήματα που προβάλλει η κάθε μια από αυτές. Μια τέτοια απόπειρα όμως, που σχετίζεται με το μεγάλο θέμα των δημόσιων αγορεύσεων στον Ηρόδοτο, θα μας οδηγούσε έξω από τα όρια που καθορίζει το θέμα, το οποίο επιλέξαμε να μελετήσουμε.

ζουν νὰ μὴν πάρουν μέρος στὴν κοινὴ προσπάθεια, γιὰτί, ὅπως υποστηρίζουν, δὲν τοὺς ικανοποιοῦν οἱ ὅροι τῶν Λακεδαιμονίων. Ὅμως στὰ λεγόμενα τῶν Ἀργείων ὑπάρχει καὶ ὁ ἀντίλογος, τὸν ὁποῖο ὁ Ἡρόδοτος παρουσιάζει ὡς ἐξῆς: *αὐτοὶ μὲν Ἀργεῖοι τοσαῦτα περὶ τούτων λέγουσι. ἔστι δὲ καὶ ἄλλος λόγος λεγόμενος ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα...* (7.150.1). Σύμφωνα με αὐτόν, ὁ Ξέρξης, πρὶν ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, πέτυχε με ἀπεσταλμένους στοὺς Ἀργεῖους νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ουδετερότητα τῆς πόλης κολυκκούντας τοὺς κατοίκους τῆς καὶ υποσχόμενος προστασίαν. Ἔτσι, οἱ Ἀργεῖοι ἔθεσαν στοὺς Λακεδαιμονίους ὅρους ποὺ ἀπὸ πρὶν γνώριζαν ὅτι δε θὰ γίνονταν δεκτοί, ὥστε με αὐτὴν τὴν πρόφαση νὰ τοὺς ἀφήσουν ἡσυχούς. Κλείνοντας τὴν ἀναφορά του στοὺς θεῖμα αὐτὸ με τὴ μαρτυρίαν Ἀθηναίων ἀπεσταλμένων στα Σούσα, ποὺ ἐνισχύει τὴ δεύτερη διήγηση (συμπεσεῖν δὲ τούτοις καὶ τότε τὸν λόγον λέγουσιν οἱ Ἕλληνας (7.151.1)), ὁ Ἡρόδοτος κληρονομεῖ: *εἰ μὲν νῦν Ξέρξης τε ἀπέπεμψε ταῦτα λέγοντα κήρυκα ἐς Ἀργεῖους... οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν, οὐδέ τινα γνώμην ἀποφαίνομαι ἄλλην γε ἢ τὴν περὶ αὐτοὺς Ἀργεῖοι λέγουσι...* Εἶναι ὀρατὴ, νομίζω, ἡ δικκριτικότητά του, ἡ προσπάθειά του νὰ κρατήσῃ ἀποστάσεις, ὥστε νὰ μὴν κατηγορήσῃ τοὺς Ἀργεῖους γιὰ μῆδισμό, πρὸς ὅτι γνωρίζει καὶ μιὰ τρίτη ἐξήγηση γιὰ τὴ συμπεριφορά τοὺς: *ἐπεὶ καὶ ταῦτα λέγεται, ὡς ἄρα Ἀργεῖοι ἦσαν οἱ ἐπικαλεσάμενοι τὸν Πέρσην ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα...* (7.152.3) Ἡ συγκρατημένη στάση του πηγάζει τόσο ἀπὸ μιὰ φιλοσοφικὴ διάθεση, ποὺ τὸν ὠθεῖ στοὺς νὰ κληρονομεῖ τις ἀνθρώπινες ἀδυναμίες¹, ὅσο καὶ ἀπὸ μιὰ βασικὴ μεθοδολογικὴ ἀρχή: *ἐγὼ δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαι γὰρ μὲν οὐ παντάπασιν ὀφείλω, καὶ μοι τοῦτο τὸ ἔπος ἔχεται ἐς πάντα τὸν λόγον.* Τώρα ξέρομε ὅτι ἡ πολλαπλὴ καὶ χωρὶς δεσμεύσεις πληροφόρηση ἀποτελεῖ συνειδητὴ ἐπιλογὴ γιὰ ὄλο του τοῦ ἔργου, ὅπως καὶ ἡ ἀρνήσή του, μερικὲς φορές, νὰ σχολιάσῃ τὰ γεγονότα. Πάντως, ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ὅτι ἡ ἀπάντηση τῶν Ἀργείων στοὺς Λακεδαιμονίους δὲν ἀντανακλούσε τις πραγματικὲς τοὺς προθέσεις, ὅτι τὰ λόγια τοὺς δηλαδὴ δὲν ἀντιστοιχοῦσαν στις σκέψεις τοὺς, ἀναδεικνύει μιὰ ἀκόμα δυνατότητα τῆς λέξης λόγος, νὰ κληρονομεῖ καὶ τις σημασίας «πρόφασις», «δήθεν». Αὐτὸ συμβαίνει στις ἐκφράσεις α) (τῶ) λόγῳ... [(τῶ) νόῳ ἢ τῶ ἔργῳ δέ...] 1.59.3, 205.1, 2.100.3, 3.17.2, 5.20.5, 37.1, 6.38.2, 70.1, 7.155.1, β) πρόσχημα (τοῦ) λόγου 4.167.3, 6.133.1, ἡ ὁποία ὡστόσο ἀπαντᾷ με τὴν ἴδιαν σημασίαν καὶ σε ἄλλα συμφοραζόμενα, χωρὶς τὴ λέξη λόγος 7.157.1, 9.872 κ.κ. Ἡ ἐκφραση πρόσχημα (τοῦ) λόγου θεωρεῖται ὡς περιφραση τῆς λέξης πρόφασις. Πρόφασις εἶναι ἡ ἐξήγηση ἐνός γεγο-

1. Ἐπίσταμαι δὲ τοσοῦτον ὅτι εἰ πάντες ἄνθρωποι τὰ οὐκ ἐκ μέσων συνεῖκαιεν ἀλλάξασθαι βουλόμενοι τοῖσι πλησίοις, ἐγκύβαντες ἂν ἐς τὰ τῶν πέλας κατὰ ἀσπασίως ἕκαστοι αὐτῶν ἀποφεροῖατο ὀπίσω τὰ ἐσηνεῖκαντο: 7.152.2.

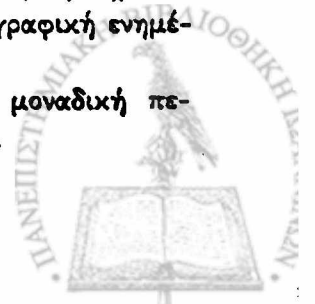
νότος που προβάλλει κανείς προς τα έξω αποκρύπτοντας την πραγματική, η διπλωματική δικαιολογία μιας πράξης¹. Η δικαιολογία που προβάλλουν οι Αργείοι για την άρνησή τους να συμπράξουν με τους Λακεδαιμονίους, στηρίζεται στην άρνηση των τελευταίων να τους περριχωρήσουν την ηγεμονία. Για τους άλλους Έλληνες όμως αυτό είναι πρόφασις. Η αιτία βρίσκεται στη δική τους εξήγηση: οι Αργ.οι αρνήθηκαν, γιατί εξασφάλισαν την εύνοια των Περσών και ούτω δή επισταμένους ότι ού μεταδώσουσι τῆς ἀρχῆς Λακεδαιμόνιοι (ενν. λέγεται) μεταίτεειν, ἵνα ἐπὶ προφάσιος ἤσινχλην ἄγωσι².

Στην ίδια ομάδα με τα χωρία που μόλις επεξεργαστήκαμε ανήκουν και τα ακόλουθα: 4.178-9 που αναφέρεται στον αποικισμό της νησίδας Φλα στη λίμνη Τριτωνίδα της Λιβύης από τους Λακεδαιμονίους, όπως λέει μια διήγηση, από τον Ιάσονα, όπως λέει μια άλλη, και 6.68-9 που αναφέρεται στο θέμα της αμφισβητούμενης πατρότητας του Δημητράτου.

Μια δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες, όπως είδαμε, ο Ηρόδοτος αφήνει με κάποιο τρόπο να φανεί η τοποθέτησή του: στο 3.56 οι Λακεδαιμόνιοι αποχωρούν από τη Σάμο, αφού για οκτώ μέρες πολιορκούσαν χωρίς επιτυχία το νησί. Τη διφορετική εξήγηση για τη στάση τους - έφυγαν γιατί δωροδοκήθηκαν από τον Πολυκράτη - τη γνωρίζει, την αναφέρει, αλλά δεν τη θεωρεί σοβαρή: *ὡς δὲ ὁ ματαιότερος λόγος ᾄρηται λέγεσθαι ...* Στο 3.9 περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ο βασιλιάς της Αρχαίας ανεφοδίασε με νερό το στράτευμα του Καμβύση: γέμισε ασκούς από δέρμα καμήλας και τους μετέφερε με καμήλες στην άνυδρη περιοχή. Αυτόν θεωρεί ως τον πιο πιθανό: *οὗτος μὲν ὁ πιθανώτερος τῶν λόγων εἶρηται (3.9.2)*. Ωστόσο, αισθάνεται την υποχρέωση να αναφέρει και το λιγότερο πιθανό: *δεῖ δὲ καὶ τὸν ἡσσον πιθανόν, ἐπεὶ γε δὴ λέγεται, ρηθῆναι*. Από την υποχρέωσή του αυτή δεν αφήνεται ούτε όταν είναι ο ίδιος αυτόκοος μάρτυρας μιας ντόπιας παράδοσης. Αυτό συμβαίνει στο 4.76-7, όπου αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο πέθανε ο Ανάχαρσις, ένας κοσμογυρισμένος Σκύθης. Οι Σκύθες υποστηρίζουν ότι τον σκότωσε ο βασιλιάς Σκύλιος, γιατί του κατήγγειλαν ότι ακολουθούσε ξενόφερτα έθιμα, πράγμα που απαρνούσαν στη Σκυθία. Την ιστορία αυτήν, υποστηρίζει, την άκουσε ο ίδιος από το Σκύθη Τύμνη. Όμως στην Ελλάδα έχουν να διηγηθούν μια άλλη ιστορία για το θάνατο του Ανάχαρση: *καίτοι τινὰ ἤδη ἤκουσα λόγον ἄλλον ὑπὸ Πελοποννησίων λεγόμενον... (4.77.1)*. Οι Λακεδαι-

1. Βλ. Περυσινάκης, σ. 187· στις σελίδες 176 κκ. και ιδιαίτερα 187 κκ. βρίσκει κανείς πολύ καλή ανάλυση για την ετυμολογική προέλευση της λέξης πρόφασις, τη σημασία και τη χρήση της και για τη σχέση της με την αιτία, με πλούσια βιβλιογραφική ενημέρωση.

2. Είναι αυτονόητο ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση χρήσης της λέξης πρόφασις. Πρόχειρα παραπέμπουμε στο 9.87.2.

μόνιοι θεωρούν ως αιτία του θανάτου του Ανάχαρση τα καλά λόγια που είπε γι' αυτούς στο Σαύλιο. Και ο Ηρόδοτος σχολιάζει: *ἀλλ' οὗτος μὲν ὁ λόγος ἄλλως πέπαισται¹ ὑπ' αὐτῶν Ἑλλήνων, ὁ δ' ὢν ἀνὴρ ὥσπερ πρότερον εἰρέθη διεφθάρη (4.77.2).*

Σε άλλες περιπτώσεις της ίδιας κατηγορίας ο ιστορικός είναι περισσότερο σφής: στο 4.11, αφού ανέφερε ήδη δύο διηγήσεις σχετικά με την καταγωγή των Σκυθών, τη μια σκυθική και την άλλη των Ελλήνων του Πόντου, ο ίδιος τάσσεται υπέρ μιας τρίτης ως εξής: *ἔστι δὲ καὶ ἄλλος λόγος ἔχων ὧδε, τῷ μάλιστα λεγομένῳ αὐτὸς πρόσκειμαι (4.11.1).* Να σημειώσουμε ότι, όπως συμβαίνει συχνά, ο Ηρόδοτος επιλέγει την πιο ορθολογική διήγηση έναντι των άλλων, στις οποίες κυρινοχεί το υπερφυσικό στοιχείο. Πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα θεωρούμε το χωρίο 6.52-4, που αναφέρεται στις διιστάμενες απόψεις για την καταγωγή των Δωριέων βασιλέων: *Λακεδαιμόνιοι γὰρ ὁμολογέοντες οὐδενὶ ποιητῇ λέγουσι αὐτὸν Ἀριστόδημον τοῦ Ἀριστομάχου τοῦ Κλεοδαίου τοῦ Ὑλλου βασιλεύοντα ἀγαγεῖν σφέας ἐς ταύτην τὴν χώραν τὴν νῦν ἐκτέεται, ἀλλ' οὐ τοὺς Ἀριστοδήμου παῖδας (6.52.1).* Με άλλα λόγια, υπάρχει κατ' αρχήν μια αντίφαση ανάμεσα στα λεγόμενα των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι θεωρούν γενάρχη τους τον Αριστόδημο που τους οδήγησε στην Πελοπόννησο, όπου και πέθανε λίγο μετά τη γέννηση των δίδυμων γιων του, και στην ποιητική παράδοση², η οποία θεωρούσε ότι ο Αριστόδημος είχε πεθάνει πριν από την κάθοδο των Δωριέων, άρα την καθοδήγησή τους είχαν αναλάβει οι γιοι του³. Ωστόσο, η ουσιαστική διαφορά με τους υπόλοιπους Έλληνες αφορά στο γενεολογικό δένδρο των Λακεδαιμονίων βασιλέων, το οποίο οι Σπαρτιίτες θεωρούσαν πως αρχίζει από τον Ὑλλο, το γιο του Ηρακλή· γι' αυτούς, μόνον οι Ηρακλείδες ήταν Δωριεῖς βασιλεῖς⁴ ελληνοκλή: καταγωγής. Αντίθετα, οι υπό-

1. Ο τύπος *πέπαισται* δημιουργεί δυσκολία στην κατανόηση του κειμένου. Το μόνο ρήμα από το οποίο θα μπορούσε θεωρητικά να προέρχεται είναι το *πεπαίνω*, το οποίο ο Ηρόδοτος το χρησιμοποιεί σε κάποια άλλα χωρία, όμως εδώ δεν ταιριάζει νοηματικά. Σημαίνει «κάνω κάτι ώριμο» και, μεταφορικά, «κατευανάζω, καταπραύνω». Η παθητική του σημασία είναι: «σχηματίζω πύον» (βλ. *LSJ*, ελληνική μετάφραση Μ. Κωνσταντινίδου, λ. *πεπαίνω*, Powell, λ. *†πεπαίνω*, σ. 299). Ο Légrand, *Livre VII Polymnie*, Paris 1963, και ο A.D. Godley, *Herodotus with an English Translation*, Cambridge, Massachusetts, London 1963 (=1922), υιοθετούν τη γραφή *πέπλασται*, που φαίνεται να αποδίδει καλύτερα το νόημα του κειμένου.

2. Για τους ποιητές στους οποίους αναφέρεται ο Ηρόδοτος βλ. How-Wells, v. I, σ. 21.

3. Τις απόψεις των ποιητών απηχούν ο Πausανίας III. 1.6 και ο Απολλόδωρος II. 8.2. Ο Ηρόδοτος ακολουθεί τοπική σπαρτιατική παράδοση, όπως τη διασώζει ο Ξενοφών (*Αγησίλαος* 8.7): How-Wells, v. II, σ. 83. Βλ. και Légrand, *Livre VI, Érato*, Paris 1963, σ. 69, σημ. 1.

4. Légrand, ό.π., σ. 71, σημ. 3.

λοιποὶ Ἕλληνας μετρούσαν μερικὲς γενιές πίσω μέχρι τον Περσέα. Ο Ηρόδοτος, συμφωνεῖ με τοὺς υπόλοιπους Ἕλληνας: ταῦτα μὲν Λακεδαιμόνιοι λέγουσι μόνον Ἑλλήνων, τάδε δὲ κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπὲρ Ἑλλήνων ἐγὼ γράφω... ἤδη ὄν ὀρθῶ λόγῳ χρεωμένῳ, μέχρι Περσέος [ὀρθῶς] εἴρηται μοι (6.53.1, 2) καὶ δικαιολογεῖ τὴν τοποθέτησή του. Ὅμως καὶ σ' αὐτὴν τὴν θέση ὑπάρχει ἀντίλογος, τὸν ὁποῖο δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει: εἶναι ἡ Περσικὴ ἀπόψη γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Περσέα: ταῦτα μὲν νῦν κατὰ τὰ Ἕλληνας λέγουσι γεγεννηλόγηται, ὡς δὲ ὁ παρὰ Περσέων λόγος λέγεται, αὐτὸς ὁ Περσεύς, ἐὼν Ἀσσύριος, ἐγένετο Ἕλληνας, ἀλλ' οὐκ οἱ Περσέος πρόγονοι (6.54.1).

Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιχφόνον παρουσιάζει ἡ τρίτη ομάδα τῶν χωρίων, ὅπου ὁ Ηρόδοτος κάνει τὴν ἐπιλογή τοῦ ἀνάμεσά στις ἀλληλοσυγκρουόμενες διηγήσεις καὶ τὴν υπερασπίζεται με συγκεκριμένα ἐπιχειρήματα. Γι' αὐτὸ, μιὰ πιο διεξοδικὴ μελέτη τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων εἶναι, θὰ λέγαμε, ἐπιβεβλημένη. Τὸ χωρίο 2.54-7 ἀναφέρεται στὴν ἰδρυση τῶν μαντείων τοῦ Ἀμμωνοῦ Διὸς στὴ Λιβύη καὶ τοῦ Διὸς στὴ Δωδώνη. Οἱ διηγήσεις Αἰγυπτίων καὶ Ἑλλήνων σχετικὰ με τὸ θέμα διαφέρουν. Ο Ηρόδοτος δίνει πρῶτα τὸ λόγο στὴν αἰγυπτιακὴ πλευρά: χρησθησίων δὲ περὶ τοῦ τε ἐν Ἑλλήσιν καὶ τοῦ ἐν Λιβύῃ τόνδε Αἰγύπτιοι λόγον λέγουσι (2.54.1). Κατὰ τὴν ἀπόψή τους, τὰ μαντεῖα ἰδρυσαν δύο ἱερεῖες ἀπὸ τὴ Θήβα τῆς Αἰγύπτου, που τὶς ἀρπάζαν Φοῖνικες καὶ τὶς πούλησαν τὴ μιὰ στὴ Λιβύη καὶ τὴν ἄλλη στὴν Ἑλλάδα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐλληνικὴ ἀπάντηση στους αἰγυπτιακοὺς ἰσχυρισμοὺς: ταῦτα μὲν νῦν τῶν ἐν Θήβῃσιν ἱερέων ἤκουον, τάδε δὲ Δωδωναίων φασὶ αἱ προμάντιες (2.55.1). Σύμφωνα με αὐτή, δὲν ἦταν γυναῖκες που ἰδρυσαν τὰ μαντεῖα. Ἦταν δύο περιστέρια μύρα που πέταξαν ἀπὸ τὶς Θήβες τῆς Αἰγύπτου. Τὸ ἓνα ἔφτασε στὴ Λιβύη, τὸ ἄλλο στὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖ μίλησαν με ἀνθρώπινη φωνὴ καὶ εἶπαν πως ἦταν ἀνάγκη νὰ ἰδρυθοῦν τὰ μαντεῖα. Κάποιες λεπτομέρειες τῶν δύο διηγήσεων ἀιχμαλωτίζουν τὴν προσοχή μας: πρῶτον, ἡ ἐπίμονη ἀναφορὰ τοῦ Ηρόδοτου στις πηγές του με τὴν ὁποία ὄχι μόνον κλείνει, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ καὶ ἀνοίγει τὶς σχετικὲς διηγήσεις: ἔφασαν οἱ ἱερεῖς τοῦ Θεβαίου Διὸς ~ Δωδωναίων δὲ αἱ ἱερεῖαι ... ἔλεγον ταῦτα· συνωμολόγεον δὲ σφί καὶ ἄλλοι Δωδωναῖοι οἱ περὶ τὸ ἱερόν· δεύτερον, ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσά τους στὴ δομὴ καὶ στὴν ἐκφραση: δύο γυναῖκες ἱερείας ἐκ Θεβέων ἐξαχθῆναι ὑπὸ Φοινίκων ~ δύο πελειάδας μελαίνας ἐκ Θεβέων τῶν Αἰγυπτίῶν ἀναπταμένας ~ καὶ τὴν μὲν αὐτέων πυθέσθαι ἐς Λιβύην προθεῖσαν, τὴν δὲ ἐς τοὺς Ἕλληνας ~ καὶ τὴν μὲν αὐτέων ἐς Λιβύην, τὴν δὲ παρὰ σφέας ἀπικέσθαι. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι σε κάθε ἰσχυρισμὸ ἀντιστοιχεῖ ἓνας ἄλλος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μιὰ διήγηση εἶναι ἐκτενέστερη γιὰ λόγους που εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς¹. Ἀφού ἐξέθεσε

1. Βλ. Groten, σ. 80.

τις υπάρχουσες διηγήσεις για ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, ο Ηρόδοτος πίνει θέση: *ἐγὼ δ' ἔχω περὶ αὐτῶν γνώμην τήνδε* (2.56.1). Παρά τις επιφυλάξεις του για την εγκυρότητα της αιγυπτιακής παράδοσης (*εἰ ἀληθῶς οἱ Φοίνικες ἐξήγαγον τὰς ἰσθμὸς γυναικας*), θα επιχειρηματολογήσει υπέρ της με επιχειρήματα που στηρίζονται στην πιθανότητα: *δοκέει ἔμοι ἢ γυνὴ αὕτη ... πρηθῆναι ἐς Θεσπροτούς· ἔπειτα... ἰδρῦσασθαι ὑπὸ φηγῶ πεφυκυίη Διὸς ἰσθμὸν, ὥσπερ ἦν οἶκός ἀμφοπολεύουσαν ἐν Θήβησι ἰσθμὸν Διός, ἔνθα ἀπείκετο, ἐνθαῦτα αὐτοῦ μνήμην ἔχειν*. Η τάση του Ηρόδοτου να συνηγορεί υπέρ των αιγυπτιακών απόψεων στα διάφορα θέματα που τον απασχολούν έχει υπερτονισθεί¹. Βέβαια, δεν απορρίπτει και τη δεύτερη διήγηση, αφού θεωρεί έγκυρες τις πηγές της. Όμως, λειτουργώντας ορθολογικά και με βάση επιχειρήματα εμπειρικά (*ἐπεὶ τέω τρόπῳ ἂν πελειὰς γε ἀνθρωπήη φωνῇ φθέγγαιτο;*), προσπαθεί να την εκλογικεύσει, να την αποκαθάρσει από τα υπερφυσικά στοιχεία και να την προσχρμόσει στα δεδομένα της πρώτης. Κατά συνέπεια, η αντιπαράθεση των διαφορετικών διηγήσεων εδώ δε φαίνεται να έχει ως σκοπό να προβάλει τις διαφορές, αλλά μάλλον να υπογραμμίζει τις ομοιότητες στα πλαίσια ενός στόχου, ο οποίος διατρέχει όλο τον αιγυπτιακό λόγο και ο οποίος επίσης έχει επισημανθεί: ο Ηρόδοτος μέσχα από τη λογική της αντίθεσης και της αναλογίας - δύο τύπων επιχειρηματολογίας χαρακτηριστικών για την πρώιμη ελληνική σκέψη, που κάποτε συνυπάρχουν² - προσπαθεί να δείξει ότι τα επιτεύγματά τους σε πολιτισμό και θρησκεία οι Έλληνες τα οφείλουν στους Αιγυπτίους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση προσπαθεί να αποδείξει κοινή -αιγυπτιακή φυσικά- προέλευση των δύο μυθολογιών³.

Τα Τρωικά είναι ένα άλλο θέμα που απασχόλησε τον Ηρόδοτο στα πλαίσια της αναδρομής του στην αιγυπτιακή ιστορία και τους βασιλείς της: *ἔλεγον δέ μοι οἱ ἰσθμὸς ἱστοροῦντι τὰ περὶ Ἑλένην γενέσθαι ὧδε* (2.113.1). Η ιστορία έχει δύο σκέλη: το πρώτο (2.113-7) αφορά στα όσα μεσολάβησαν από την αραγή της Ελένης μέχρι τον πόλεμο της Τροίας, το δεύτερο (2.118-9) στον ίδιο τον πόλεμο και τις συνέπειές του. Σύμφωνα με τους Αιγυπτίους, η Ελένη δεν έφτασε ποτέ στην Τροία. Άνεμοι αντίθετοι πρέσχυραν το πλοίο που τη μετέφερε στις ακτές της Αιγύπτου, της οποίας ο βασιλιάς, ο Πρωτέας, την κράτησε για να την παραδώσει μαζί με τους θησαυρούς στο Μενέλαο⁴. Η εξιστόρηση των ιερών έρχεται σε αντίθεση με την ελληνική

1. Βλ. σ. 340, σημ. 4.

2. Βλ. G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*, Bristol 1987 (=Cambridge 1966), Zographou, σ. 188 κκ.

3. Βλ. Groten, σ. 80.

4. Συζήτηση για την προέλευση και την εξέλιξη αυτής της παραλλαγής μπορεί κανείς να παρακολουθήσει σε μελέτες, όπως του A.B. Lloyd, *Herodotus Book II. Com-*

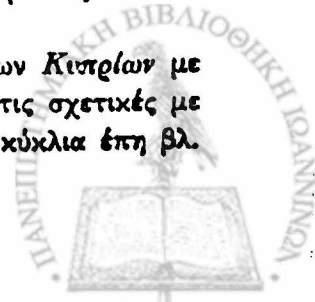
παραδόση, όπως παρουσιάζεται στα ομηρικά έπη. Για τον Ηρόδοτο, η αιγυπτιακή διήγηση είναι πιο αξιόπιστη από την ελληνική, η οποία θέλει την Ελένη να έχει πάσει στην Τροία, γιατί, όπως πιστεύει, την επιλογή της την υπαγόρευσε στον ποιητή η ανάγκη να εξυπηρετηθεί η πλοκή του έπους: *δοκέει δέ μοι καὶ Ὅμηρος τὸν λόγον τοῦτον πυθέσθαι· ἀλλ' οὐ γὰρ ὁμοίως ἐς τὴν ἐποποιήν εὐπρεπὴς ἦν τῷ ἐτέρῳ τῷ περὶ ἐχρήσατο* (2.116.1). Την άποψη του ότι και ο ποιητής των Επών γνώριζε, αλλά απέρριψε την αιγυπτιακή διήγηση, την υπερασπίζεται ως εξής: πρώτον, *παραθέτοντας* ως τεκμήρια¹ χωρία από την *Ἰλιάδα* και την *Ὀδύσειαν*², τα οποία θεωρεί ότι υπαινίσσονται την παρουσία της ηρώιδας στην Αίγυπτο· δεύτερον, *αρνούμενος* στον Όμηρο την *παιρότητα* των *Κυπρίων*³, επειδή, αντίθετα από την *Ἰλιάδα*, περιγράφουν το ταξίδι προς την Τροία ως σύντομο και γρήγορο και αποκλείουν έτσι την πιθανότητα προσέγγισης του πλοίου στις ακτές της Αιγύπτου. Είναι προφανές ότι ο Ηρόδοτος, σε κάθε περίπτωση, προσπαθεί να επικληθείσει τη μόνη διήγηση που θεωρεί σωστή, την αιγυπτιακή. Στο δεύτερο σκέλος (2.118-9), που αφορά στην πολιορκία της Τροίας και στο τέλος της εκστρατείας, η αντίφαση ανάμεσα στα λεγόμενα της αιγυπτιακής και της ελληνικής πλευράς για τα «γεγονότα», η οποία είναι ορατή από την αρχή (*εἰρομένου δέ μεν τοὺς ἱερέας εἰ μάταιον λόγον λέγουσι οἱ Ἕλληνες τὰ περὶ Ἴλιον γινέσθαι ἢ οὐ, ἔφασαν πρὸς ταῦτα τάδε* 2.118.1), διχτρέπει όλο το κείμενο: η Ελένη, αντίθετα από ό,τι πιστεύουν οι Έλληνες,

mentary 99-182, Leiden, N. York, Kobenhavn, Köln 1988, σσ. 46-7· πρβλ. και Groten, σ. 84 και σημ. 8-10. Ο J.W. Neville, «Herodotus on the Trojan War» *G+R* 24 (1977), σ. 4 αντικρούει την άποψη του A. Lloyd ότι η ιστορία αυτή ανάγεται στον Εκαταίο. Υποστηρίζει ότι δεν μπορεί με ακρίβεια να προσδιορίσει την πηγή της, θεωρεί όμως ότι είναι τόσο παλιά, όσο και ο Όμηρος.

1. Για τις λογοτεχνικές αναφορές ως τεκμήρια στους ιστορικούς βλ. G.E.R. Lloyd, σ. 427 και σημ. 2.

2. Αρκετοί μελετητές του Ηροδότου εξέφρασαν την άποψη ότι τα χωρία αυτά (*Ἰλ.* 6.289 - 92, *Ὀδ.* 4.227-30 και 351-2) είναι μεταγενέστερες προσθήκες ή καρπός ωριμότερης σκέψης του Ηροδότου, όταν ανακάλυψε υλικό που θα μπορούσε να στηρίξει τη σχέση της αιγυπτιακής παράδοσης με τον Όμηρο. Υποστήριξαν ακόμα ότι: το χωρίο της *Ἰλιάδος* αναφέρεται στις περιπλανήσεις του Πάρι στις ακτές της Σιδόνας κατά το γυρισμό, ενώ τα χωρία της *Ὀδυσσείας* αφορούν στην παραμονή του Μενελάου και της Ελένης στην Αίγυπτο κατά την επιστροφή τους από την Τροία, άρα ελάχιστη υποστήριξη στις άποψεις του Ηροδότου μπορούν να προσφέρουν. Βλ. σχετικά: Groten, σ. 84 σημ. 7, A.B. Lloyd, ό.π., σ. 50 (σχόλια στο κεφ. 116), Hunter, σ. 54 και σημ. 7. Ο Neville, σ. 4, υποστηρίζει πως με τις αναφορές του στα έπη ο Ηρόδοτος σίγουρα δεν αποδεικνύει ότι ο Όμηρος γνώριζε την επίσκεψη της Ελένης στην Αίγυπτο, ούτε την αναφέρει ως άποδειξη, απλά την παρουσιάζει ως άποψή του.

3. Ο Ηρόδοτος εδώ παίρνει θέση στο πρόβλημα της πατρότητας των *Κυπρίων* με τρόπο που να εξυπηρετεί την επιχειρηματολογία του. Για τις μαρτυρίες τις σχετικές με το πρόβλημα αυτό, που δεν αφορά μόνο στα *Κύπρια* αλλά και σε άλλα κύκλια έπη βλ. A.B. Lloyd, ό.π., σ. 50 (σχόλια στο κεφ. 117).

σε όλη τη διάρκεια της τρωικής εκστρατείας βρισκόταν στην Αίγυπτο¹. άρχματα πολιορκήσαν την πόλη παρά τις επανειλημμένες διχβεβχιώσεις των Τρώων ότι η γυνάικη του Μενελάου δεν ήταν εκεί. Ο Μενέλαος εξάλλου, αντίθετα και πάλι με την ελληνική παράδοση², έφυγε κυνηγημένος από την Αίγυπτο, γιατί φέρθηκε βάνυσα στους Αιγυπτίους³, όταν πήγε εκεί να πάρει την Ελένη. Σ' αυτήν τη διεκυστίνδα ο Ηρόδοτος παίρνει και πάλι το μέρος των Αιγυπτίων, διότι τους θεωρεί φερέγγυους, όπως δείχνει η επανειλημμένη αναφορά του στις πηγές τους τόσο στην αρχή, όσο και στο τέλος της εξιστόρησής του⁴. Την επιλογή του τη δηλώνει καθαρά (ταῦτα μὲν Αἰγυπτίων οἱ ἱεεες ἔλεγον, ἐγὼ δὲ τῷ λόγῳ τῷ περὶ Ἑλένης λεχθέντι καὶ αὐτὸς προστίθεμαι τάδε ἐπιλεγόμενος 2.120.1) και θα την υποστηρίξει αποφασιστικά: με επιχειρήματα στηριγμένα στην πιθανότητα (κατὰ τὸ εἰκός)⁵, τα οποία διατυπώνονται σε μορφή υποθετικών λόγων ή άλλων προτάσεων που εκφράζουν το αντίθετο του πραγματικού, προσπαθεί να αποδείξει «the sheer improbability that a man would not give up the woman in the circumstances in which Priam found himself»⁶. οι συνέπειες του πολέμου ήταν καταστροφικές, για την οικογένεια και το λαό του· άλλωστε, δεν προόριζε την Ελένη για τον εκυτό του, ούτε θα τον διχδεχόταν ο Αλέξανδρος, αλλά ο Έκτορας, που δε θα ανεχόταν να υποφέρουν εξαιτίας του αδελφού του ο ίδιος και οι Τρώες. Εντύπωση προξενεί και εδώ ο ορθολογισμός⁷, όπως αυτός υποδηλώνεται στην επιχειρηματολογία του, η οποία μας ανάγει στην περιο-

1. Για τον Ηρόδοτο, διαφορετικά από ό,τι υποθέτει ο Σησίχορος, ούτε καν το είδωλο της Ελένης πήγε στην Τροία, όπως παρατηρεί ο Neville, σ. 5.

2. Ευρ. Ἑλένη passim.

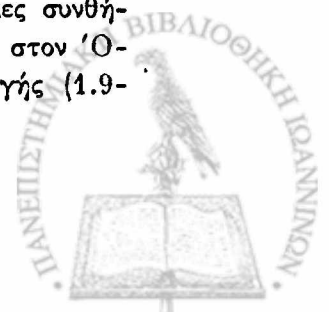
3. Σύμφωνα με τον Neville, σ. 6: «Most commentators from Plutarch (De Mal. Hdt. 12) onwards, have taken this as an Egyptian answer to Greek charges against Egypt for permitting human sacrifice (which Herodotus himself refutes, 2.45).

4. 2.118.1: ἱστορήσει φάμενοι εἰδέναι παρ' αὐτοῦ Μενέλεω, 2.119.3: τούτων δὲ τὰ μὲν ἱστορήσιν ἔφασαν ἐπίστασθαι, τὰ δὲ παρ' ἑωυτοῖσι γενόμενα ἀτρεκέως ἐπιστάμενοι λέγειν.

5. Για τη χρήση του εἰκότος στον Ηρόδοτο γενικά, αλλά και ως μέσου (οργάνου) επιχειρηματολογίας ειδικότερα βλ. Κ. Συνοδινού, Ἑοικα-εἰκός και συγγενικά ἀπὸ τον Ὅμηρο ως τον Αριστοφάνη. Σημασιολογική μελέτη, Ιωάννινα 1981, σσ. 97-115 και ιδιαίτερα 107 κκ.

6. A.B. Lloyd, Introduction, σ. 163.

7. Ο Neville, σ. 6, μιλάει για ψυχρή λογική. Ὅπως υποστηρίζει, σ. 9, μέσα από την κριτική που ασκεί ο Ηρόδοτος στον Ὅμηρο και η οποία θέτει σε αμφισβήτηση όλο το οικοδόμημα της ελληνικής παράδοσης σχετικά με τα Τρωικά, διακρίνει όλα τα στοιχεία μιας επιστημονικής έρευνας «σε εμβρυακή κατάσταση» κάτω από δύσκολες συνθήκες. Μερικοί μελετητές παραλληλίζουν τη στάση αυτή του Ηροδότου απέναντι στον Ὅμηρο με τις επιφυλάξεις που εκφράζει ο Θουκυδίδης για τη χρήση του ως πηγής (1.9-10. Πρβλ. και 2.41): G.E.R. Lloyd, σ. 427, σημ. 2, Hunter, σσ. 55-6.

χή της ρητορικής με τις έντεχνες πίστεις και τους κοινούς τόπους. Πάντως, ο Ηρόδοτος θεωρεί την αρπαγή της Ελένης παράλογη ως αιτία για τον τρωικό πόλεμο και επειδή, όπως παρατηρεί ο A. E. Wardman¹, δε βρήκε για τον πόλεμο αυτόν μια αιτία όπως αυτή του ελληνοπερσικού, κατέφυγε στην ιδέα ότι ήταν ένα ηθικό παράδειγμα για τους ανθρώπους². Όμως και αυτή η τελική του κρίση, όπως και η «ομηρική κριτική» (2.116-7) και τα επιχειρήματά του από την πιθανότητα (2.120), χρησιμεύει στο να ενισχύσει την αιγυπτιακή διήγηση για τα Τρωικά³.

Στο χωρίο 3.1-4 συζητά τα αίτια της εκστρατείας του Καμβύση εναντίον της Αιγύπτου. Στους περσικούς ισχυρισμούς ότι ο Άμασις εξαπάτησε τον Καμβύση στέλνοντάς του μια άλλη στη θέση της κόρης του, την οποία εκείνος ζήτησε για γυναίκα του⁴, αντιπροσέχει την αιγυπτιακή απάντηση: οὕτω μὲν λέγουσι Πέρσαι. Αἰγύπτιοι δὲ οἰκημιῦνται Καμβύσεα⁵... (3.2.1). Οι αντιρρήσεις των Αιγυπτίων εστιάζονται σε ένα κείμενο σημείο: ο Καμβύσης ήταν αιγυπτιακής καταγωγής· αυτός που ζήτησε την κόρη του Άμαση ήταν ο Κύρος. Ο Ηρόδοτος με τη σειρά του αντικρούει την αιγυπτιακή θέση [λέγοντες δὲ (ενν. Αἰγύπτιοι) ταῦτα οὐκ ὀρθῶς λέγουσι] με συγκεκριμένα επιχειρήματα που αναφέρονται πρώτον στη θέση που κατείχε ο Καμβύσης στο γενεαλογικό δένδρο των Περσών βασιλέων και δεύτερον στους νόμους που ρύθμιζαν τη διαδοχή τους. Με βάση αυτά τα επιχειρήματα καταλήγει στο συμπέρασμα: παρατρέπουσι (ενν. Αἰγύπτιοι) τὸν λόγον προσποιεῦμενοι τῇ Κύρου οἰκίῃ συγγενέες εἶναι (3.2.2). Είναι από τις σπάνιες φορές που ο Ηρόδοτος δε συμφωνεί με την αιγυπτιακή θέση. Όπως φαίνεται, έχει πεισθεί από τα λεγόμενα των Περσών. Ωστόσο, δεν παραλείπει να παραθέσει και μια τρίτη διήγηση, παρ' ότι την απορρίπτει εκ των προτέρων: καὶ ταῦτα μὲν ὄϊδε ἔχει. λέγεται δὲ καὶ ὄδε λόγος, ἐμοὶ μὲν οὐ πιθανός (3.3.1): ως κίνητρο για την εκστρατεία προβάλλει και πάλι η εκδίκηση, την οποία όμως ορκίζεται να πάρει ο Καμβύσης για λογαριασμό της μητέρας του Κασσανδάνης, επειδή η Αιγύπτια απέσπασε την αφοσίωση του άνδρα της. Η διήγηση αυτή, η οποία συμφύρει και στοιχεία από τις δύο προηγούμενες, φαίνεται να έχει ως στόχο να μεταθέσει τις ευθύνες για

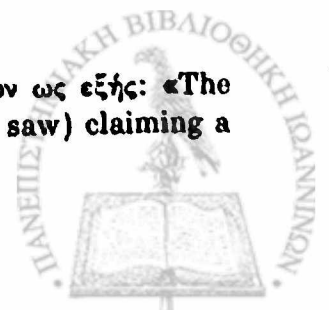
1. «Herodotus on the Cause of the Greco-Persian Wars», *AJPh* 82 (1961), σ. 138.

2. ὡς τῶν μεγάλων ἀδικημάτων μεγάλαί εἰσι καὶ αἱ τιμωρίαι παρὰ τῶν θεῶν (2.120.5). Για τη συνύπαρξη αυτή ορθολογισμού και θεοκρατίας βλ. Wardman, ὁ.π.

3. Βλ. Hunter, σ. 60.

4. Βλ. How-Wells, v. I, σ. 256.

5. Τον ισχυρισμό των Αιγυπτίων οι How-Wells, ὁ.π., σχολιάζουν ως εξής: «The story of c. 2 is due to the vanity of a conquered nation (as H. saw) claiming a share in its conqueror».

την εκστρατεία στην περσική πλευρά — οπωσδήποτε αποτελεί αντίλογο στα προηγούμενα, έναν αντίλογο με τον οποίο όμως ο Ηρόδοτος δε συμφωνεί και το δηλώνει ξεκάθαρα.

Η προδοσία των Ελλήνων στις Θερμοπύλες απασχολεί τον Ηρόδοτο στο 7.213 κκ. Ο ίδιος πιστεύει ότι ήταν ο Εφιάλτης αυτός, ο οποίος παρουσιάστηκε στον Ξέρξη και του αποκάλυψε το μυστικό μονοπάτι. Παρ' όλα αυτά θα αναφέρει και μια άλλη διήγηση, η οποία αντικρούει την προηγούμενη: *ἔστι δὲ ἕτερος λεγόμενος λόγος* (7.214.1). Σύμφωνα με αυτή, δεν ήταν ένας ο προδότης, αλλά δύο, ο Ονήτης και ο Κορυδαλλός, όχι ο Εφιάλτης. Ο Ηρόδοτος δεν την αποδέχεται (*οὐδαμῶς ἔμοιγε πιστός*) και θα πάρει θέση υπέρ της πρώτης με τεκμήρια, τα οποία επιμερίζει σε δύο σκέλη: *τοῦτο μὲν... τοῦτο δέ...* το μὲν αναφέρεται στην επικήρυξη του Εφιάλτη από τους Πυλαγόρους, το δὲ στη φυγή του για το λόγο αυτό στη Θεσσαλία. Η εικασία που δικτυπώνεται στη συνέχεια με τη μορφή υποθετικού λόγου, φαίνεται πως έχει ως στόχο να προλάβει πιθανές αντιρρήσεις όπως: το μονοπάτι θα μπορούσαν να το γνωρίζουν και άλλοι άρα και ο Ονήτης, αν σύχναζε στην περιοχή. Όμως η β. βκιότητα, με την οποία εκφράζεται υπέρ της πρώτης διήγησης και στην οποία φροντίζει να αντιπαραθέσει την υποθετική δικτύπωση του επιχειρήματος που ευνοεί τη δεύτερη (*εἰδείη μὲν γὰρ ἄν... Ὀνήτης, εἰ τῇ χώρῃ πολλὰ ὠμιληκῶς εἶη· ἀλλ' Ἐφιάλτης γὰρ ἔστι... τοῦτον αἴτιον γράφω* 7.214.3), οδηγεί, νομίζω, στο ακόλουθο συμπέρασμα: παρ' ότι ο ιστορικός ανοίγει διάλογο με την αντίθετη πλευρά, δε φαίνεται διατεθειμένος να πεισθεί από τα επιχειρήματά της.

Εξεχωριστό ενδιαφέρον για τη στάση του Ηροδότου παρουσιάζουν οι αντιφατικές διηγήσεις για την επιστροφή του Ξέρξη στην Ασία μετά την ήττα του στη νυμαχία της Σαλαμίνας 8.117-20. Η πρώτη θέλει τον Ξέρξη να συνοδεύει το στρατό του μέχρι τις Σάρδεις. Όμως, όπως λέει ο Ηρόδοτος, *ἔστι δὲ καὶ ἄλλος ὁδε λόγος λεγόμενος* (8.118.1). Η δεύτερη διήγηση ανιχνεύει την πρώτη: ο Ξέρξης έφτασε οδοιπορώντας στην Ηιόνα, ανέθεσε το στρατό στον Υδάρνη και ο ίδιος επιβιβάστηκε σε φοινικικό πλοίο να περάσει στην Ασία. Για να αντιμετωπισθεί η τρικυμία που ξέσπασε στο μεταξύ, ζήτησε από τους Πέρσες της συνοδείας του να θυσιαστούν πέφτοντας στη θάλασσα, ώστε να ελαφρυνθεί το πλοίο. Ο Ηρόδοτος, δεν πείθεται από αυτήν την άγνωστης, ασιατικής ίσως, προέλευσης διήγηση: *οὗτος δὲ ἄλλος λέγεται λόγος περὶ τοῦ Ξέρξεω νόστου οὐδαμῶς ἔμοιγε πιστός* (8.119.1). Τη διφωνία του τη δηλώνει με διττό τρόπο: από τη μια, την αντικρούει με επιχειρήματα από την πιθανότητα: κατά κοινή ομολογία ο βασιλιάς δε θα θυσιάζε Πέρσες ευγενείς, αφού μπορούσε να τους ανταλλάξει με φοινικές κωπη-

1. Βλ. σχετικά How -Wells, v. II, σ. 224.

λάτεις· από την άλλη, πλέρνει θέση υπέρ της πρώτης (ἀλλ' ὁ μὲν, ὡς καὶ πρότερόν μοι εἴρηται, ὀδῶ χρεώμενος ἅμα τῷ ἄλλῳ στρουτῷ ἀπενόστησε ἐς τὴν Ἀσίην), την οποίαν θὰ προσπλήσει νὰ την υποστηρίξει με αποδείξεις: μέγα δὲ καὶ τότε μαρτύριον² φαίνεται γὰρ Ξέρξης ἐν τῇ ὀπίσω κομιδῇ ἀπικόμενος ἐς Ἀβδηρα καὶ ξεινίην τέ σφι συνθέμενος καὶ δωρησάμενος αὐτούς...

Αφήσαμε τελευταία την πραγματάτευση του χωρίου 1.95.1, το οποίο δεν εντάσσεται σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις παραδειγμάτων, αλλά συσχετίζεται με όλες και είναι, νομίζω, ιδιαιτέρως διευκρινιστικό. Κλείνοντας τον λυδικόν λόγον ο Ηρόδοτος αναγγέλλει ότι θα μιλήσει για τον Κύρο ὅστις ἐὼν τὴν Κροίσου ἀρχὴν κατεῖλε καὶ τοὺς Πέρσας ὀτεινὴν τρόπῳ ἠγήσαντο τῆς Ἀσίας. Ὅπως υποστηρίζει, θα αφηγηθεί τὸν ἔοντα λόγον πρὸς ὅτι γνωρίζει γι' αὐτόν (ἐπιστάμενος) και τριφασίας ἄλλας λόγων ὁδοῦς (1.95.1). Το νόημα της τελευταίας φράσης είναι σκοτεινό. Ο H. R. Immerwahr συσχετίζοντας τη φράση με την προηγούμενη (τὸν ἔοντα λόγον) κάνει λόγο για σωστούς και λανθασμένους δρόμους που διχνοῦν η παράδοση σε σχέση με τη δυνατότητά της να συμβαδίζει ἢ ὄχι με τα γεγονότα³. Είναι μια ερμηνεία που παραπέμπει σε αρχαίους τρόπους σκέψης, σ' αὐτό που ο B. Snell ονομάζει «σύμβολο του δρόμου»⁴. Ὅστόσο, σύμφωνα με τον I. Couloubaritsis, ἴσως η πραγματική της οδὸς στους Ἕλληνες της αρχαϊκῆς ἐπιπέδου νὰ ἦταν πιο ἐμπειρική και νὰ βρασιζόταν απλῶς στην καθημερινή χρήση της οδὸς ἀπὸ τους ἀνθρώπους. Πραγματικὰ, ἔχομε συστη-

1. Θυμίζει το αφηγηματικό πλαίσιο νουβέλας που «οὐ συνθήκες της ανακλούν δόμους και σχέσεις του ασιατικού δεσποτισμοῦ, ὅπου, κοντὰ στην κυρίαρχη φρόνη και την ἐμπειρική σοφία, προέχει το τυπικὸ σύμπλεγμα ἐξουσίας που το συνθέτουν ο ἀπόλυτος μονάρχης και ο πιστὸς βεζύρης του» - στην περίπτωση μας οὐ δορυφόροι του: Μαρωνίτης Ἐπτὰ νουβέλες και τρία ἀνέκδοτα. Εἰσαγωγή, μετάφραση και τρία δοκίμια, Αθήνα 1981, σ. 13. Χαρακτηριστικὴ της ασιατικῆς υπερβολῆς θεωρούμε την ἀκόλουθη λεπτομέρεια: ὅταν ἔφτασαν στη στεριά, ο Ξέρξης ἔκανε το εξής: ἐπειδὴ ο κυβερνήτης του πλοῦ οὐ τοῦ ἔσωσε τη ζωὴ με τις συμβουλές του, του δῶρισε χρυσὸ στεφάνι, ἐπειδὴ ὁμως ἐξ αἰτίας του χάθηκαν πολλοὶ Πέρσες, του ἔκοψε το κεφάλι.

2. Για το ρόλο που παίζουν οὐ λέξεις τεκμήριον, σημείον και μαρτύριον στην ἀποδεικτικὴ μέθοδο των ιστορικῶν βλ. G. E. R. Lloyd, σ. 426 και σημ. 3.

3. Βλ. σ. 6.

4. B. Snell, «Το σύμβολο του δρόμου»: (Η ανακάλυψη του πνεύματος, μετάφραση Δ. Ιακώβ, Αθήνα 1989), σσ. 315 — 32. Στον Ὅμηρο, σύμφωνα με τον Snell, η οἴμη ἀντιπροσωπεύει το δρόμο, το μονοπάτι του ποιητῆ που είναι η ποιησὴς του, ἀλλὰ και το δρόμο του τραγουδιῶν που φτάνει στο σκοπὸ του, καθὼς ἀπλώνεται παντοῦ ἀκόμα και στον οὐρανὸ. Ο Ησίοδος ἀναφέρεται στον εὐκόλο δρόμο που οδηγεί στην κακία και στο ἀνηφορικὸ μονοπάτι πρὸς την ἀρετὴ, ἐνὼ το σύμβολο του δρόμου το ἀναγνωρίζομε και στη γνωστὴ εἰκόνα του Ηρακλή στο δίστροτο της Ἀρετῆς και της Κακίας που διασώζει ο Πρῶδικος κ.ο.κ.

ματική εφαρμογή του «σχήματος» της οδού από τον Παρμενίδα, για τον οποίο η οδός είναι «σχήμα» εμπειρικό που ρυθμίζει τις δυνατότητες της γνώσης, επειδή διακρίνει πως η οδός δεν μπορεί μόνο να έχει προορισμό, αλλά μπορεί να φτάσει και σε αδιέξοδο (είναι κυρίως οι «δόξεις», οι εκδοχές των άλλων) ή και να μην έχει πρόσβαση (όπως η οδός του μη ὄντος). Με αυτόν τον τρόπο καταφέρει να παρουσιάσει τις εκδοχές των άλλων, αλλά και τις δικές του, οι οποίες φυσικά είναι οι μόνες που έχουν προορισμό¹. Κατά την C. Dewald, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί αυτήν τη μεταφορά (λόγων ὁδός) για να διακρίνει έναν αληθινό δρόμο από άλλους πλαστούς εναλλακτικούς². Και οι τρεις αυτές ερμηνείες, οι οποίες οπωσδήποτε συμβάλλουν θετικά στη αποσφήνιση του νόηματος των συμφραζομένων, στηρίζονται στην κυριολεκτική σημασία της λέξης οδός, «δρόμος». Νομίζω ότι θα βοηθηθούμε περισσότερο, αν θεωρήσουμε ως βάση για την ερμηνεία του χωρίου τη μεταφορική της χρήση, «τρόπος του πράττειν, λαλεῖν»³. Με άλλη λογική, ο Ηρόδοτος υπόσχεται να αφηγηθεί την πραγματική, την αληθινή ιστορία του Κύρου⁴, καθώς συνεχίζει την παράδοση των ποιητών και φιλοσόφων που διακηρύσσουν πως θα πούν την αλήθειαν⁵. Πράγματι, όπως μας υποσχέθηκε στο προοίμιο, το έργο του είναι προϊόν της προσωπικής του ιστορίας, η οποία τον υποχρεώνει να κάνει τις επιλογές του ανάμεσα στις αντιφατικές πληροφορίες και διηγήσεις, όπου υπάρχουν. Οι ὁδοὶ λόγων, πιστεύω, αντιπροσωπεύουν τους άλλους τρόπους, τις άλλες εκδοχές με τις οποίες παρουσιάζονται οι διηγήσεις για τον Κύρο. Ο Ηρόδοτος ως λόγιος⁶ είναι σε θέση να κατέχει τις σχετικές διηγήσεις και αυτό προφανώς σημαίνει η μετοχή ἐπιστάμενος. Ανάμεσα λοιπόν στις ποικίλες εκδοχές για τον Κύρο, ο ιστορικός επιλέγει να παρουσιάσει αυτήν που ο ίδιος θεωρεί αληθινή απορρίπτοντας τις υπόλοιπες ως αναξιόπιστες. Τελικά, η πραγματική του

1. *Mythe et Philosophie chez Parménide*, Bruxelles 1990.

2. «Narrative Surface and Authorial Voice in Herodotus' *Histories*»: (*Invention of History*), σ. 149, σημ. 6· πρβλ. σ. 165.

3. *LSJ*, ελληνική μετάφραση Μ. Κωνσταντινίδου, λ. ὁδός.

4. Σύμφωνα με τον W. M. von Leyden, «Spatium historicum»: (*Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, ed. W. Marg, Darmstadt 1982), σσ. 177-8, ο Ηρόδοτος τις περιγραφές του τις θεωρεί αληθινές. Μπορεί να μιλά για αυτές ως ἔοντα λόγον, επειδή για αυτόν η ορθότητα μιας μαρτυρίας δεν είναι κάτι ξεχωριστό από την αληθινή ουσία ή το νόημα του κρινόμενου πράγματος.

5. Βλ. Ησίοδ. *Θεογ.* στ. 28, *Ἔργα και Ἡμέραι*, στ. 10. Ανάλογη πρόθεση αποδίδουν στον Ηράκλειτο ο G.S. Kirk και ο J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge 1957, σ. 188, όταν σχολιάζουν το απόσπασμα 50 (Diels-Kranz): «This sayings make it plain that Heraclitus regarded himself as having access to, and trying vainly to propagate, an all-important truth about the constitution of the World of which men are a part».

6. Βλ. σ. 335, σημ. 1.

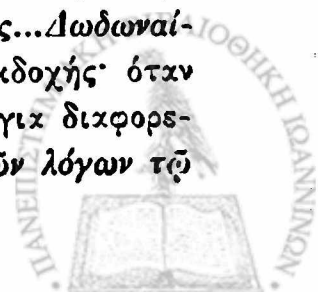
μοιάζει πολύ με το «σχήμα» των οδών του Παρμενίδη, μόνο που εδώ η οδός αντικαθίσταται από τις εκδοχές και ο ιστορικός, όπως και ο φιλόσοφος, κάνει διάκριση ανάμεσα σε εκδοχές που αξίζει να τις υπερασπιστεί, που έχουν έναν προορισμό σε σχέση με την αλήθεια και σε αυτές που δεν αξίζει, άρα πρέπει να απορριφθούν. Χαρακτηριστικό θεωρούμε το χωρίο 2.20.1, όπου ο Ηρόδοτος προβληματίζεται για το φαινόμενο των πλημμυρών του Νείλου: *Ἑλλήνων μὲν τινες ἐπίσημοι βουλόμενοι γενέσθαι σοφίην ἔλεξαν τοῦ ὕδατος τούτου τριφασίας ὁδοῦς, τῶν τὰς μὲν δύο [τῶν ὁδῶν] οὐδ' ἀξιῶ μνησθῆναι... τῶν δ' ἡ ἑτέρα μὲν λέγει...* Εδώ η απουσία της λέξης λόγος δεν αποδυναμώνει τη δυνατότητα της φράσης τριφασίας ὁδοῦς να σημαίνει το ίδιο με την προηγούμενη (τριφασίας λόγων ὁδοῦς), δηλαδή ερμηνεία, εκδοχή, αλλά την ενισχύει περισσότερο. Θεωρούμε ότι κατά τον ίδιο τρόπο και η λέξη λόγος δεν είναι απαρτίτητο να συνοδεύεται από τη λέξη ὁδός για να δηλώνει την ίδια σημασία υπό ορισμένες προϋποθέσεις, σύμφωνα και με την ανάλυση που προηγήθηκε, όταν δηλαδή για το ίδιο θέμα υπάρχουν αντικρουστικές διηγήσεις. Φυσικά είναι σαφέστατη η επιλογή του Ηρόδοτου να απορρίψει τις δύο εκδοχές.

Ανακρουστικῶν τῶν θεῶν ἡ μὲν ἑτέρα μὲν λέγει... Εδώ η απουσία της λέξης λόγος δεν αποδυναμώνει τη δυνατότητα της φράσης τριφασίας ὁδοῦς να σημαίνει το ίδιο με την προηγούμενη (τριφασίας λόγων ὁδοῦς), δηλαδή ερμηνεία, εκδοχή, αλλά την ενισχύει περισσότερο. Θεωρούμε ότι κατά τον ίδιο τρόπο και η λέξη λόγος δεν είναι απαρτίτητο να συνοδεύεται από τη λέξη ὁδός για να δηλώνει την ίδια σημασία υπό ορισμένες προϋποθέσεις, σύμφωνα και με την ανάλυση που προηγήθηκε, όταν δηλαδή για το ίδιο θέμα υπάρχουν αντικρουστικές διηγήσεις. Φυσικά είναι σαφέστατη η επιλογή του Ηρόδοτου να απορρίψει τις δύο εκδοχές.

1. Ο Ηρόδοτος έχει την τάση να εκθέτει περισσότερες από μία διηγήσεις για κάποιο θέμα που τον απασχολεί, ακόμα και όταν διαφωνεί. Θα διαπιστώναμε μάλιστα ότι η τάση αυτή είναι πολύ πιο συχνή από όσο φανταζόμαστε, αν συνεξετάζαμε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες δεν αναφέρεται κατ' ανάγκην η λέξη λόγος.

2. Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για θεώρηση του ίδιου γεγονότος από διαφορετική σκοπιά, άρα για διαφορετική ερμηνεία, διαφορετική εκδοχή.

3. Στην παρουσίαση των διάφορων εκδοχών ακολουθεί συνήθως ένα συγκεκριμένο σχήμα: πρώτα αναφέρει τη μια εκδοχή, έπειτα την άλλη, για να ακολουθήσει η δική του θέση. Διακρίνουμε μάλιστα συχνά μια τάση για τυποποίηση: α) εισαγωγή στο θέμα π.χ. 3.32: *ἀμφὶ δὲ τῷ θανάτῳ αὐτῆς διξὸς ὡσπερ περὶ Σμέρδιος λέγεται λόγος*, β) αναφορά στην προέλευση ή σε συγκεκριμένη πηγή της πρώτης εκδοχής στην αρχή ή στο τέλος ή και στα δύο π.χ. 2.54: *ἔφασαν οἱ ἱεῖες τοῦ Θηβαιέος Διὸς... ταῦτα μὲν νῦν τῶν ἐν Θήβησι ἱεῶν ἤκουον*, γ) παρουσίαση της πρώτης εκδοχής, δ) αναφορά στην προέλευση ή στις πηγές της δεύτερης εκδοχής κατά τον ίδιο τρόπο με την πρώτη π.χ. 2.54: *τάδε δὲ Δωδωναίων φασὶ αἱ προμάντιες... Δωδωναίων δὲ αἱ ἱεῖραι... ταῦτα ἔλεγον*, ε) παρουσίαση της δεύτερης εκδοχής όταν δεν προσδιορίζεται η προέλευση, γίνεται σαφές ότι πρόκειται για διαφορετική εκδοχή π.χ. 9.74: *οὗτος μὲν οὕτω λέγεται, ὁ δ' ἕτερος τῶν λόγων τῷ*

πρότερον λεχθέντι ἀμφισβητέων λέγεται, στ) γνώμη για κάποια από τις εκδοχές π.χ. 3.9: οὗτος μὲν ὁ πιθανώτερος τῶν λόγων εἴρηται, δεῖ δὲ καὶ τὸν ἥσσον πιθανὸν...ρηθῆναι ἢ κριτική τοποθέτηση με αντίστοιχη επιχειρηματολογία π.χ. 2.54, 2.116-20, 3.1-4 κ.α.

Από την άποψη της μορφής αξίζει να παρατηρήσουμε: πρώτον, την αντιθετική κατά κανόνα σύνδεση των εκδοχών, που δίνει έμφαση στην αντιφατικότητα τους, η οποία υπογραμμίζεται με εκφράσεις όπως διξὸς λόγος, ἀμφισβητέων (ενν. λόγος) κ.λπ., δεύτερον, κάποιες προσπάθειες για συμμετρία που μπορεί να φτάνει ως τις λεπτομέρειες, όπως στην περίπτωση του χωρίου 2.54· τρίτον, την εκμετάλλευση των χαρακτηριστικών της ρητορικής: πείρνει θέση υπέρ της μιας και κατά της άλλης διήγησης ή, το πιο σημαντικό, υπέρ της μιας και κατά της άλλης με επιχειρήματα που προσπαθεί να στηρίξει σε αποδείξεις ή σε έντεχνες πίστεις.

Η τάση του Ηροδότου να παρουσιάζει το λόγο και τον αντίλογο για διάφορα θέματα προσείληψε το ενδιαφέρον των μελετητών, οι οποίοι προσπάθησαν να την ερμηνεύσουν. Ο W. R. Connor θεωρεί ότι ο Ηρόδοτος λειτουργεί ως *ιστωρ*. Ο *ιστωρ*, όπως υποστηρίζει, αρχικά ήταν ένα πρόσωπο με ρόλο κοινωνικό, ένας κριτής, ο οποίος παρενέβαινε σε περιπτώσεις φιλονικίας για να εκφέρει τη σωστή κρίση ('Ιλ. 23.483-87). Αργότερα, στην αρχαία Αθήνα, οι ιστορικές λειτουργούσαν παράλληλα με το θεσμό των δικαστηρίων, τα οποία εκδίκαζαν τις πιο σοβαρές υποθέσεις, για να περιοριστεί τελικά ο ρόλος τους σ' αυτόν του αυτόπτη μάρτυρα των όρκων με τους οποίους δέονταν οι διάδικοι. Μεταφέροντας το πρότυπο της δικαιοσύνης που συνδέεται με τον *ιστωρα* στο χώρο των πνευματικών δραστηριοτήτων, βρίσκει ότι ο Ηρόδοτος πιρίζει ένα ρόλο ανάλογο με αυτόν του *ιστορος*: μετά από προσεκτική έρευνα και ανζήτηση παρουσιάζει δύο αντιφατικές διηγήσεις, την κάθε μια με τους υποστηρικτές της, για τις οποίες συνήθως εκφέρει τη δική του κρίση. Η V. Hunter προσεγγίζει το θέμα διαφορετικά. Συζητώντας τα κριτήρια του Ηροδότου για την αλήθεια, εστιάζει την προσοχή της στο δεύτερο βιβλίο, όπου μελετά θέματα για τα οποία υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές, όπως το θέμα της παραμονής της Ελένης στην Αίγυπτο. Πιστεύει ότι ο συγγραφέας των *Ιστοριών* προσπαθεί, μελετώντας συγκριτικά τις διαφορετικές εκδοχές, να ανιχνεύσει πτυχές του «ιστορικού παρελθόντος» της

1. «The *Histor* in History» (:*Nomodeiktēs*), σ. 3 κ.α. Πρβλ. C. Calame, *The Craft of Poetic Speech in Ancient Greece*, translated by J. Orion, Cornell, Ithaca, London 1995, σ. 86. Διαφορετικά αντιλαμβάνεται η Dewald, σ. 153 κκ., το ρόλο του *ιστορος*, τον οποίο αποκαλεί *authorial persona* για να τον ξεχωρίσει, όπως λέει, από τον ίδιο τον Ηρόδοτο. Κατά την άποψή της «The *histor* enters the *Histories* in four distinct but related postures: ...as an onlooker...as an investigator... as a critic... as a writer.»

Ελλάδας μέσω των αιγυπτιακών πηγών. Η γνώση που αποκομίζει τον βοηθά να διορθώσει την ελληνική παράδοση¹. Σύμφωνα με τον F.J. Groten, ο διακάης πόθος του να προσφέρει μια κατανοητή και αξιόπιστη παρουσίαση του παρελθόντος τον ωθεί στο να διεξοχάγει έρυνες οπουδήποτε μπορεί να συλλέξει κάποιες πληροφορίες. Η συχνότητά με την οποία οι διπλές εκδοχές απαντούν στην ηροδότεια διήγηση πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στην επιθυμία του να ελέγξει τις πληροφορίες του, αλλά και στην ιδιίτερη αντίληψη του για το ρόλο του ιστορικού, όταν προχματεύεται το υλικό του².

Ασφαλώς ο Ηρόδοτος είναι από τη φύση του έργου του υποχρεωμένος να λειτουργεί ως δικιτητής ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές ή να φροντίζει να αποδοθούν με δίκαιο τρόπο τα γεγονότα. Το να προσπαθούμε ωστόσο να τον προσχρόσομε σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο και να δεχόμαστε ότι μπορεί πάντα να λειτουργεί σύμφωνα με αυτό, το θεωρούμε ριφοκίνδυνο. Άλλωστε, η εφαρμογή του «σχήματος» της οδού στην αρχαική σκέψη είναι αντίθετη προς προόμοιες ερμηνείες, ενώ και ο ίδιος ο Κορρογ διαπιστώνει πως το πρότυπο αυτό προουσιάζει επιπλοκές, τροποποιείται και αναπροσχρόζεται ιδιίτερα στα τελευταία βιβλία³. Κατά τη γνώμη μας, την αναζήτηση και την παράθεση των διαφορετικών εκδοχών δεν μπορεί κανείς να τη δει ως μια ενέργεια ξεχωριστή από την αναζήτηση και την έρυνά που απιτεί η όλη προσπάθεια του Ηροδότου να προουσιάσει τα γεγονότα του παρελθόντος. Το έργο του είναι απόδεξια ιστορίας και η ιστορία θα πρέπει κατά μείζονα λόγον να αφορά γεγονότα αμφίσημα, των οποίων η επλήθωση είναι πιο δύσκολη υπόθεση. Ο βαθμός της δυσκολίας που συναντά αντανακλάται, νομίζω, στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει, όπως είδαμε, τις επί μέρους περιπτώσεις: α) αποστασιοποιείται, β) εκφράζει δικριτικά τη γνώμη του, γ) υπερασπίζεται κάποιες από τις υπάρχουσες εκδοχές. Πιστεύουμε ότι η αντιπαράθεσή τους δεν υπαγορεύεται από αίσημα δικαίου, αλλά από έγνοιες για αντικειμενικότητα και αξιοπιστία στην παρουσίαση των γεγονότων, η οποία δικρινίζεται σε κάθε περίπτωση: όταν δεν παίρνει θέση, η παρουσίαση διαφορετικών εκδοχών για το συγκεκριμένο θέμα φωτίζει τα γεγονότα από διαφορετικές πλευρές επιτρέποντας στον αναγνώστη να προσεγγίσει με το δικό του τρόπο την αλήθεια. Την πολύπλευρη ενημέρωση με στόχο την αλήθεια υπηρετεί και η επιλογή του να αναφέρει εκδοχές τις οποίες ο ίδιος απορρίπτει. Αλλά και όταν επιλέγει μια εκδοχή για ένα αμφισβητούμενο γεγονός, είναι ιδιίτερα προσεκτικός: όχι μόνο αναφέρει, όπως το κάνει σε όλες τις περιπτώσεις, τις

1. Βλ. σ. 52 κ.κ.

2. Βλ. σ. 79.

3. Βλ. σ. 13 κ.κ.

πηγές του, αλλά και κχτονομάζει, όπου είναι δυνατή, συγκεκριμένες ομάδες ως πληροφοριοδότες του, ευθυγραμμίζεται με την πηγή που θεωρεί πιο έγκυρη ή στην οποία έχει ευκολότερη πρόσβαση, στηρίζει την επιλογή του σε αποδείξεις ή, όταν δεν υπάρχουν, σε συμπεράσματα από την πιθανότητα (είδος). Υπερχσπιζόμενος την αξιοπιστία μιας συγκεκριμένης εκδοχής παρουσιάζει τις υπόλοιπες ως αναξιόπιστες, άρα και αναληθείς. Σε κάθε περίπτωση λοιπόν, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η αντιπρόθεση των διαφορετικών εκδοχών αποτελεί μέρος της μεθόδου του για τη διερεύνηση της αλήθειας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, αν η συζήτηση δεν περιοριζόταν μόνο στις περιπτώσεις εκείνες των εκδοχών, όπου απαντά η λέξη λόγος. Υπάρχουν περιπτώσεις — και είναι πολλές — όπου η εκδοχή, η διαφορετική άποψη έχει τη μορφή δημόσιας αγόρευσης με αντικρουόμενα επιχειρήματα, πρωτολογίες και δευτερολογίες οι οποίες, νομίζω, πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν στη συγχωγή συμπερασμάτων. Πιστεύω πως βρισκόμαστε πιο κοντά στα πράγματα, αν υποθέσουμε ότι ο Ηρόδοτος ακολούθησε μια εξελικτική πορεία την οποία ούτε ο Κομπορ αποκλείει και στην οποία την αρχή δεν αποκλείεται ο ίδιος να αντιλαμβάνόταν το ρόλο του ως ανάλογο με αυτόν του Ιστορικού. Όμως η φροντίδα του για τη συγκέντρωση, την επιλογή ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενες διηγήσεις, την παρουσίασή τους με τρόπο που να συμβάλλει στη διερεύνηση της αλήθειας και κυρίως για τις πηγές του, εμφανέστατη στη σύντομη ανάλυση που κάναμε, τον οδήγησαν σε άλλους δρόμους, με αποτέλεσμα ο Ιστορικός να παραχωρήσει τη θέση του στον ιστορικό, με την έννοια βέβαια που χρησιμοποιείται ο όρος αυτήν την εποχή. Στην πορεία αυτή δέχτηκε πολλές επιδράσεις. Ήδη είναι γνωστή η επίδραση που δέχτηκε από το έπος και τη τραγωδία. Διαπιστώθηκαν και επιδράσεις από το χώρο της σοφιστικής με αφορμή κυρίως το γνωστό χωρίο 3.80-2, όπου γίνεται λόγος για την πιο ενδεδειγμένη μορφή πολιτεύματος¹. Είναι πολλοί, όσοι ένθερμα υποστήριξαν επίδραση από τον Πρωταγόρα και ειδικότερα σε θέματα ιδεών². Υπήρξαν και άλλοι, οι οποίοι αρνήθηκαν κάθε είδους σοφιστική επί-

1. Σημείο αναφοράς αποτέλεσαν ωστόσο και άλλα χωρία: 3.108, 6.137, 8.137, 1.32, 7.10 κ.ά. Βλ. σχετικά W. Aly, *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen*, Göttingen 1921, σ. 286 κ.κ.

2. Βλ. Aly, σσ. 69 κκ., 95 κκ., 118 κ.α., J. S. Morrison, «The place of Protagoras in Athenian public life», *CQ* 35 (1941) 1-16, H. Ryffel, *Μεταβολή πολιτειών. Der Wandel der monarchischen Theorie in der Sophistic* (Noctes Romanae), Bern 1949, σ. 63, K.F. Stroheker, «Zu den Anfängen der monarchischen Theorie in der Sophistik», *Historia* 2 (1953), σ. 383 και σημ. 4, A. Dihle, «Herodot und die Sophistik», *Philologus* 106 (1962) 216-7, J. Duchemin, *L'agon dans la tragédie grecque*, Paris 1968, σσ. 21-5, F. Lassere, «Hérodote et Protagoras: Le débat sur les constitutions» *MH* 33.2 (1976) 67-83, Waters, σ. 78, D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto, Buffalo, London 1989, σσ. 19 και 235, σημ. 24.

δραση¹. Η ανάλυση που προηγήθηκε, όσο μερική κι αν είναι, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ενισχύει την άποψη για οχέση του ιστορικού με τη σοφιστική. Η αντιθετική προουσίαση των εκδοχών, η ανάπτυξη επιχειρημάτων που υποστηρίζουν τη μια ή την άλλη και μάλιστα, κάποτε, υπερσυντίθενται τη μια και αντικρούουν την άλλη εκδοχή, η συχνή συναγωγή συμπερασμάτων από την πιθινότητα, είναι όλα χαρακτηριστικά της σοφιστικής έκφρασης και σχέψης. Ιδιαιτέρως η έκφραση διξός λόγος προλαμβάνει τους δισσούς λόγους². Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από τα χωρία 1.70, 2.20-8, 3.120-2, 7.2-4, 7.142-3, 7.219-20, 8.74 κ.ά.³, όπου η σχέση με τη σοφιστική είναι πιο ευδιάκριτη. Όλα αυτά τα στοιχεία εντάσσονται σε μια αντίληψη ορθολογισμού και κριτικής των πηγών, όπου η αγωνιώδης ανζήτηση της σωστής οδοῦ τοῦ λόγου μπορεί κατ' αρχήν να είχε ως πρόθεση την απονομή της δικαιοσύνης ή απλά την ευθύνη απέναντι στην αλήθεια, δεν αποκλείεται όμως κάτω από την επίδραση της σοφιστικής να απέκτησε διφορετικό νόημα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι, όλο και πιο συχνές, ιδιαιτέρως στα τελευταία βιβλία, είναι οι περιπτώσεις όπου η αντιπρόθεση δεν αφορά μόνο στην ερμηνεία των γεγονότων. Εδώ συχνά γίνεται λόγος για συμβούλια, όπου λαμβάνονται κρίσιμες αποφάσεις και όπου η αντιπρόθεση επιχειρημάτων θα κρίνει την τελική έκβαση. Φυσικά, όλα αυτά αποτελούν θέμα μιας άλλης μελέτης. Εμείς περιοριζόμαστε στην υπόθεση ότι, όταν ο Ηρόδοτος παραθέτει τις αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές για τα γεγονότα, έχει ίσως και ένα λόγο διφορετικό από αυτούς που έχει προτείνει η μέχρι τώρα έρευνα.

1. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τις ακόλουθες μελέτες: H. Apffel: *Die Verfassungsdebatte bei Herodot (III 80-82)*, Diss., Erlangen 1957, J. Bleicken «Zur Entstehung der Verfassungstypologie im 5. Jahrhundert v. Chr. (Monarchie, Aristokratie, Demokratie)» *Historia* 28 (1979) 148-72.

2. Δεν ισχυριζόμαστε βέβαια ότι στον Ηρόδοτο η έκφραση είχε ήδη πάρει τη σημασία η οποία της αποδίδεται αργότερα στα πλαίσια της σοφιστικής με χαρακτηριστικό παράδειγμα το κείμενο που τιτλοφορείται *Διαλέξεις ή Δισσοί λόγοι*. Ωστόσο, δεν πρέπει να περάσουν απαρατήρητα δυο πράγματα: πρώτον, ο Ηρόδοτος τη χρησιμοποιεί μόνο σε συνάρτηση με την αντιθετική σύνδεση των εκδοχών, τις οποίες αυτή η έκφραση εισάγει· δεύτερον, από αυτήν την άποψη θα λέγαμε ότι ισοδυναμεί με τη λέξη *διφάσιος* σε εκφράσεις όπως *διφάσιαι αίτιαι*, τις οποίες επίσης ο ιστορικός χρησιμοποιεί για να παρουσιάσει αντιφατικές εξηγήσεις για κάποιο θέμα. Στην περίπτωση αυτή ο Powell, λ. *διφάσιος*, σ. 92, μεταφράζει: *αντιφατικός, αλληλοσυγκρουόμενος*.

3. Ελπίζουμε να πραγματευτούμε το περιεχόμενο αυτών των χωρίων σε μια άλλη μελέτη.

